

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра всесвітньої історії

На правах рукопису

ЗУБЧИК РОМАН ВОЛОДИМИРОВИЧ

**ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ
ШКОЛЯРІВ (НА ПРИКЛАДІ ТЕМИ «РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА ЯК
СПІЛЬНА СПРАВА»)**

Спеціальність 014 Середня освіта
Предметна спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія та
громадянська освіта)
Освітньо-професійна програма «Середня освіта. Історія,
правознавство»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

ШУЛЬГА СВІТЛАНА АНАТОЛІЇВНА,
доктор історичних наук, доцент, професор кафедри
всесвітньої історії Волинського національного
університету імені Лесі Українки

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № _____

засідання кафедри всесвітньої історії

від _____ 2025 р.

Завідувач кафедри

_____ Л. В. Стрільчук

**ЛУЦЬК - 2025
АНОТАЦІЯ**

Зубчик Р. Формування громадянської компетентності школярів (на прикладі теми «Римська республіка як «спільна справа»»). 93 с.

Кваліфікаційна робота Формування громадянської компетентності школярів (на прикладі теми «Римська республіка як «спільна справа»») є комплексним дослідженням сутності, еволюції та організації римської громадянської общини як прикладу формування громадянських компетентностей учнів закладів загальної середньої освіти.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у системному дослідженні та формуванні уявлення про римську *civitas*, визначенні її структурних елементів як правової та політичної інституції Стародавнього Риму, історичного прообразу громадянського суспільства та основи для формування громадянських компетенцій здобувачів ЗЗСО. Для досягнення поставленої мети було поставлено завдання: проаналізувати основні напрямки вивчення феномену римської громадянської общини; охарактеризувати основні права та обов'язки громадян; дослідити різні типи громадянства Римської республіки; дослідити методичні технології та методи викладання зазначеної теми в ЗЗСО; виявити напрямки, засоби та технології формування громадянських компетентностей в учнів на прикладі означеної теми; розробити власні методичні рекомендації викладання та вивчення теми «Римська республіка як «спільна справа»». Предметом дослідження є римська громадянська община, а об'єктом – Римська республіка в VI - I ст. до н. е.

Здійснено аналіз історіографії проблеми, огляд джерел, зокрема підручників та навчальних програм з історії, літератури, громадянської освіти. В другому розділі проведено детальне дослідження поняття *civitas* у римській традиції, еволюції соціальної структури римської громади, політичних інститутів Риму, складових образу ідеального громадянина та кризових явищ, що трансформували римську громаду. Третій розділ присвячено феномену римської *civitas* в програмах та підручниках з історії та методичним

рекомендаціям, щодо вивчення римської *civitas* в закладах освіти.

Ключові слова: римська громадянська община (*civitas*), громадянське суспільство, методи та засоби навчання, громадянські компетентності.

ANNOTATION

Zubchuk R. The Formation of Students' Civic Competence (on the example of the topic "The Roman Republic as a 'Common Matter']"). 93 p.

The qualification paper "The Formation of Students' Civic Competence (on the example of the topic 'The Roman Republic as a "Common Matter"')" is a comprehensive study of the essence, evolution, and organization of the Roman Civil Community (civitas) as a framework for developing civic competencies among students in general secondary education institutions.

The aim of the qualification paper is the systematic study and formation of an understanding of the Roman civitas, the identification of its structural elements as a legal and political institution of Ancient Rome, a historical prototype of civil society, and a basis for forming civic competencies among students of general secondary education. To achieve this goal, the following objectives were set: to analyze the main directions in the study of the phenomenon of the Roman Civil Community: to characterize the fundamental rights and duties of citizens: to investigate different types of citizenship within the Roman Republic: to study methodological technologies and teaching methods related to the specified topic in general secondary education institutions: to identify directions, means, and technologies for the formation of civic competencies in students using the example of the defined topic: to develop original methodological recommendations for teaching and studying the topic "The Roman Republic as a 'Common Matter'".

The subject of the research is the formation of civic competencies among schoolchildren, and the object is the competency-based approach to teaching in general secondary education institutions.

The first chapter provides an analysis of the historiography of the problem, a review of sources, including history textbooks, curricula, literature, and civic education materials. The second chapter conducts a detailed study of the concept of civitas in

the Roman tradition, the evolution of the social structure of the Roman community, the political institutions of Rome, the components of the ideal citizen's image, and the crisis phenomena that transformed the Roman community. The third chapter is devoted to the phenomenon of the Roman civitas in history curricula and textbooks, and to methodological recommendations for studying the Roman civitas in educational institutions.

Key words: Roman Civil Community (civitas), civil society, teaching methods and tools, civic competencies.

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ПРОБЛЕМИ. ПОНЯТТЯ «КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ».....	10
1.1. Сутність та теоретичні основи поняття «компетентність» та «громадянська компетентність».....	10
1.2. Історіографія.....	13
1.3. Джерела.....	19
РОЗДІЛ 2. РИМСЬКА ГРОМАДЯНСЬКА ОБЩИНА ЯК ПРИКЛАД ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	27
2.1. Поняття <i>civitas</i> у римській традиції.....	27
2.2. Еволюція соціальної структури римської громади.....	30
2.3. Політичні інститути та громадянські чесноти римської <i>civitas</i>	39
2.4. Трансформації римської громадянської общини	47
РОЗДІЛ 3. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ТЕМИ «РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА ЯК «СПІЛЬНА СПРАВА»» В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ	52
3.1. Тема «Римська республіка як «спільна справа»» в програмах та підручниках з історії та громадянської освіти	52
3.2. Методика формування громадянських компетентностей школярів у процесі вивчення римської <i>civitas</i>	67
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	86

ВСТУП

Актуальність теми. Становлення громадянського суспільства є одним із ключових проблемних питань філософії, історії та політичної теорії, бо сучасне демократичне суспільство неможливе без активних громадян із сформованою та сталою правовою культурою. Формування громадянського суспільства, сягає Античності, де сформувався унікальний суспільний феномен – *civitas Romana* (римська громадянська община). Саме в римській цивілізації зародилися ідеї правового статусу громадянина, його участі з іншими громадянами в спільній справі (*res publica*) та їхня колективна відповідальність. Аналіз витоків, структури та політичних інституцій римської громадянської общини дає змогу крізь призму історії побачити взаємодію влади та громадян. Робота актуальна переосмисленням терміну «громадянське суспільство» та його застосування до ранніх форм політичної організації. Проблема громадянства є необхідною для вивчення функціонування громадянського суспільства, його структури та розуміння себе як громадянина держави. Формування цих громадянських компетентностей є абсолютно необхідним в сучасних умовах війни та нестабільності. Розвиток демократичних інституцій та розбудова активного громадянського суспільства в Україні робить надзвичайно важливим вивчення історичних витоків цих понять. Досвід Риму наочно показує як сильні та сформовані громадянські інституції підтримують сталий розвиток держави. Глибокий історичний аналіз, проведений в ході дослідження, дозволяє сформулювати краще уявлення про структуру, виклики та переваги сучасного громадянського суспільства.

Об’єкт дослідження: компетентнісний підхід у навчанні в ЗЗСО.

Предмет дослідження: формування громадянських компетентностей школярів.

Мета дослідження: формування уявлення про методи, технології та засоби формування громадянських компетентностей у процесі вивчення теми «Римська республіка як «спільна справа».

Завдання дослідження:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- охарактеризувати поняття «компетентності» та «громадянські компетентності»;
- означити особливості діяльності політичних інституцій Римської республіки;
- виявити характерні ознаки римського громадянського ідеалу та простежити вплив римської моделі громадянського суспільства на європейські цивілізаційні традиції;
- здійснити аналіз навчальних програм, шкільних підручників з історії та громадянської освіти;
- охарактеризувати методи та засоби формування громадянської компетентності у школярів на прикладі тем з римської історії у процесі навчання історії та громадянської освіти.

Територіальні межі взятої для прикладу теми охоплюють територію Римської республіки.

Хронологічні межі взятої для прикладу теми визначаються періодом існування Римської республіки, тобто VI - I ст. до н. е.

Наукова новизна роботи: вперше здійснено дослідження процесу формування громадянських компетентностей школярів на прикладі вивчення теми «Римська республіка як «спільна справа».

Апробація результатів роботи. Основні положення та висновки кваліфікаційного дослідження були представлені у вигляді доповіді на Всеукраїнській науковій конференції студентів, аспірантів та молодих дослідників «Primavera storica» (Львів, 2025), організованій історичним факультетом Львівського національного університету імені Івана Франка. За результатами участі було видано сертифікат (15 годин / 0,5 кредитів ЄКТС); на

засіданні кафедри всесвітньої історії ВНУ імені Лесі Українки та в процесі проходження переддипломної педагогічної практики.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на параграфи, висновків та списку використаних джерел (58 позицій).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ПРОБЛЕМИ.

1.1. Сутність та теоретичні основи поняття «компетентність» та «громадянська компетентність»

Сучасна педагогічно-наукова література відводить компетентності центральне місце у навчанні школярів. Руслана Шостак у своїх дослідженнях вказує¹, що поняття «компетентність» походить від латинського *competentia* і означає відповідність, володіння знаннями та вміннями, що дозволяють судити про щось.

Ключовими характеристиками компетентності є: інтегральність (компетентність не є просто сукупністю знань та вмінь, а їхнім синтезом, що дозволяє використати їх для вирішення конкретної проблеми); діяльнісна орієнтація (компетентність завжди виявляється у практичній діяльності та здатності успішно діяти у непередбачуваних ситуаціях); особистісна складова (вона включає мотиваційну та ціннісну складові, тобто бажання та готовність діяти відповідально). Отже компетентність охоплює три основні структурні елементи, які мають бути інтегровані в освітньому процесі: когнітивний (знання), діяльнісний (вміння) та особистісний (цінності, ставлення).

Олена Пометун наголошує, що формування компетентності при вивченні історії має бути орієнтоване на практичні результати². Також, Олена Пометун акцентує увагу на важливості розрізнення компетентності (як кінцевого результату) та компетенції (як комплексу конкретних, заданих вимог до знань та умінь). У контексті історичної освіти, громадянська компетентність є однією з ключових, оскільки вона формує готовність учня до виконання ролі свідомого громадянина. Вивчення історії має стати інструментом для розуміння сучасних суспільних процесів і проблем. Компетентнісно-орієнтована методика вимагає

¹ Шостак Руслана. Поняття «компетентність» у науковій літературі. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.apfn-journal.in.ua/archive/28_2020/part_4/42.pdf (дата звернення: 25.08.2025)

² Пометун О. І. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. URL: <https://files.core.ac.uk/download/pdf/162002217.pdf> (дата звернення: 25.08.2025)

переходу від пасивного запам'ятовування до активного залучення учнів у процеси аналізу, порівняння, оцінювання та моделювання. Олена Пометун позиціонує громадянську компетентність як інтегруючу, що забезпечує зв'язок між вивченням минулого та активною участю у сучасному демократичному житті. Таким чином, громадянська компетентність стає однією з найважливіших компетентностей у сучасній освіті, адже її формування прямо впливає на цілісність та розвиток демократичного суспільства.

Актуальність формування громадянських компетентностей учнів закладів освіти відображена багатьма підходами до цієї проблеми. Головними завданнями громадянських компетентностей є: формування в молоді розуміння функціонування державних інституцій; зростання національної самоідентифікації; активна участь в громадському житті тощо. Таким чином, учні повинні розуміти основні принципи демократичного суспільства, конституційні засади своєї держави та історичні витоки громадянського суспільства; брати активну участь в житті своєї держави та громади, критично оцінювати будь-яку інформацію, вміти вирішувати конфліктні ситуації та відстоювати власну позицію; мати власні моральні цінності та орієнтири, тобто поважати закон та права інших громадян.

У сьогоденних умовах завдання формування в учнів критичного та свідомого ставлення до політичних та соціальних процесів покладається на історичну освіту.

Для цілеспрямованого формування громадянських компетентностей на прикладі римської *civitas* необхідно виділити її основні складові, що детально розглядаються в методичній літературі, та зв'язок цих складових з римською історією. Основні складові ми виділили у формі таблиці.

Таблиця 1.1

Ключові громадянські компетентності

№	Складова громадянської компетентності	Зміст (Що учень повинен знати та вміти)	Зв'язок із Римською civitas
1	Правова компетентність	Знання про закони, права та обов'язки; розуміння верховенства права та механізмів правового захисту.	Вивчення Законів XII таблиць, інституту трибунату плебеїв та provocatio ad populum (права апеляції).
2	Компетентність участі	Готовність та здатність до активної політичної та громадської участі, вміння приймати рішення та впливати на владу.	Аналіз роботи народних зборів (Comitia), системи виборності та колегіальності магістратів.
3	Соціально-комунікативна	Здатність до конструктивного діалогу, співпраці, вирішення конфліктів та поваги до іншої думки.	Дослідження боротьби плебеїв і патрициїв як прикладу соціального компромісу та формування політичного консенсусу.
4	Ціннісно-мотиваційна	Сформовані патріотичні, моральні та етичні цінності; усвідомлення особистої відповідальності за res publica (спільну справу).	Вивчення громадянської чесноти (virtus), пріоритету громадських інтересів та прикладу ідеального громадянина.

Марія Слободян підкреслює³, що компетентнісний підхід сприяє перетворенню знань на переконання та діяльність. Саме історичний матеріал дозволяє створити ціннісний зв'язок між минулим і сучасним.

Таким чином, формування громадянської компетентності на прикладі римської *civitas* має особливе значення, адже Римська республіка надає унікальну історичну модель для аналізу. Учні можуть побачити, як такі сучасні принципи, як розподіл влади та захист меншості зароджувалися та функціонували в античному суспільстві. Уявлення про те, що означало бути римським громадянином з його військовим обов'язком та політичною активністю, формує у школярів розуміння, що громадянство це не лише права, а й обов'язки. Центральне поняття "спільної справи" (латинською *res publica*) є ідеальним дидактичним інструментом для виховання почуття спільноти, патріотизму та розуміння важливості громадянської єдності в сучасній Україні. На наше переконання компетентнісний підхід у викладанні теми "Римська республіка як «спільна справа»" дозволяє ефективно перейти від фактологічного вивчення історії до цілеспрямованого формування громадянської компетентності. Це досягається завдяки тому, що інститути римської *civitas* можуть бути функціонально проаналізовані як прототипи сучасних механізмів правової держави та громадянського суспільства.

1.2 Історіографія

Джерельна база та історіографію кваліфікаційного дослідження можна поділити на чотири основні блоки: 1. праці з методики формування громадянських компетентностей; 2. дослідження з історії Риму; 3. Античні першоджерела; 4. Сучасне навчально-методичне забезпечення.

До праць визначеної нами першої групи історіографії, які досліджують громадянські компетентності та методику їх формування в учнів закладів

³ Слободян М. І. Компетентнісний підхід до навчання на уроках історії. URL: <https://www.schoollife.org.ua/807-2018/> (дата звернення: 25.08.2025)

освіти, потрібно віднести дисертацію Актаєвої Маріанни «Психологічні чинники формування громадянської відповідальності у юнацькому віці»⁴. Авторка досліджує шляхи формування громадянських компетентностей в підлітковому віці. Це дослідження дозволяє визначити рівень готовності сучасних школярів до сприйняття обов'язків, прав та відповідальності.

Стаття Оксани Овчарук «Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної науки»⁵ визначає місце процесу набуття громадянських компетентностей в сучасній освіті, спираючись на європейські документи та стандарти. Стаття дає можливість порівняти сучасні громадянські компетентності з античними громадянськими чеснотами як історичним прикладом.

Навчально-методичний посібник Миколи Козія «Громадянськість – проблема педагогічна, актуальна та соціально цінна»⁶ акцентує увагу на соціальній цінності та важливості виховання свідомого громадянина. Автор розробив методичні рекомендації для реалізації мети формування громадянських компетентностей. Також, автор аналізує проблему впливу історичних знань на особисті переконання учня. Таким чином підкреслюється важливість курсів історії у формуванні громадянських характеристик школярів, що ми і спробували визначити у нашому дослідженні.

Стаття Руслана Мохнюка «Теоретичні засади формування громадянської компетентності учнівської молоді»⁷ дає змогу систематизувати різні погляди на

⁴ Актаєва М. Психологічні чинники формування громадянської відповідальності у юнацькому віці. Київ. 2017. 264 с. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19354/1/%D0%90%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%94%D0%B2%D0%B0.pdf> (дата звернення: 01.08.2025)

⁵ Овчарук О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2015. № 23. С. 18–20.

⁶ Козій М. К. Громадянськість – проблема педагогічна, актуальна та соціально цінна : навчально-методичний посібник. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. 276 с.

⁷ Мохнюк Р. Теоретичні засади формування громадянської компетентності учнівської молоді. *Управління школою*. 2018. № 8(92). С. 5–7.

складові громадянських компетентностей, що допомагає при аналізі шкільних програм.

Отож, публікації з проблем компетентнісного підходу у навчанні та формуванні громадянських ознак дали змогу охарактеризувати процес набуття школярами громадянських компетентностей.

До другої групи досліджень відносимо праці з історії Римської республіки і зокрема історії *civitas* та її складових, вони спираються на широке коло джерел.

Перші праці з історії Риму, проаналізовані в цьому розділі, формують загальний контекст, який необхідний для подальшого аналізу еволюції римської громади.

Фундаментальна праця Теодора Моммзена «Історія Риму»⁸ залишається базовою для розуміння сутності процесів періоду Римської республіки. Для нашого дослідження цінним є авторський аналіз боротьби патрициїв і плебеїв, який автор трактує як головний фактор розширення прав громадянства та формування *civitas*.

Праця Мері Берд «S.P.O.R. Історія Давнього Риму»⁹ пропонує сучасний, погляд на римську історію. Вона критикує традиційні підходи до вивчення історії Риму, фокусуючись переважно на соціальному досвіді різних верств населення. Її робота важлива для розуміння того, що означало бути громадянином не в теорії, а на практиці.

Праці Тіма Корнелла «Початок Риму»¹⁰, Кетрін Ломас «Піднесення Риму. Історія стародавнього світу»¹¹, Гері Форсайта «Критична історія раннього

⁸ Теодор Моммзен. Історія Риму. Аріф. 2023. 384 с.

⁹ Берд М. S.P.O.R. Історія Давнього Риму / Пер. з англ. О. Демянчук. Київ: Видавництво Букшеф, 2024. 496 с.

¹⁰ Cornell T. The beginnings of Rome : Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC). London: Routledge, 1995. URL:

<https://archive.org/details/beginningsofrome0000corn> (дата звернення: 01.08.2025)

Риму»¹² присвячені ранньому періоду римської історії: від заснування міста до війн з Карфагеном. Автори, спираючись на нові археологічні дані, відтворюють процес формування римської громади. Згадані дослідження є критично важливими для аналізу витоків поняття «громадянин», вказують на те, як етнічна та соціально-політична консолідація римської громади створила передумови для появи унікального утворення – громадянської общини.

Наступний блок, група третя, складається з праць, які розкривають аспекти функціонування римської громадянської общини.

Дослідження Ендрю Лінтотта «Конституція Римської республіки»¹³ містить детальний аналіз політичної системи Риму, ролі народних зборів (коміцій) та повноважень магістратів. Праця дозволяє зрозуміти механізми реалізації політичних прав громадянина (*ius suffragii*, *ius honorum*) та рівень залученості римського народу до управління державою.

Праця Рейчел Фейг «Римські вибори за часів Цицерона: суспільство, уряд та голосування»¹⁴ побудована навколо проблеми виборчих процесів пізньої Республіки. Автор детально аналізує передвиборчі обіцянки електорату, роль клієнтської системи та вказує на розмах корупції в римській державі вказаного часу. Це важливо для аналізу реального стану громадянської общини в добу пізньої Республіки, дає можливість зрозуміти шлях трансформації громадянства.

¹¹ Lomas K. The rise of Rome. History of the ancient world. Harvard University Press, 2018. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Rise_of_Rome.html?id=nrJyDwAAQBAJ&redir_esc=y (дата звернення: 01.08.2025)

¹² Forsythe G. A critical history of early Rome : from prehistory to the first Punic War. Berkley: University of California Press, 2005. URL: <https://archive.org/details/criticalhistoryo0000fors> (дата звернення: 02.08.2025)

¹³ Lintott A. Constitution of the Roman republic. Oxford University Press, 1999. URL: https://archive.org/details/constitutionofro0000lint_o8s9/ (дата звернення: 03.08.2025)

¹⁴ Feyg R. Roman Elections in the Age of Cicero: Society, Government, and Voting. Routledge, 2012. URL: https://archive.org/details/constitutionofro0000lint_o8s9/ (дата звернення: 03.08.2025)

Праця Світлани Шульги «Ранній принципат: легітимація влади принцепса»¹⁵ сконцентрована на трансформації республіканських інститутів за становлення принципату. Дослідження важливе для розуміння того, як змінювалась роль громадян: від активної участі в управлінні до пасивного підпорядкування та лояльності імператору.

Дослідження наступного блоку історіографії сконцентровані на проблемі соціальної ієрархії Римської республіки.

Стаття Пітера Бранта «Nobilitas i Novitas» з «Журналу римських досліджень»¹⁶ є важливою для розуміння соціальної структури та політичної боротьби в середині civitas. Автор аналізує поняття nobilitas, яким позначали традиційну аристократію та novitas – громадян-вихідців з рядових общинників. Для вивчення civitas ця праця є дуже важливою, оскільки вона демонструє стратифікацію всередині римської общини.

Генрік Морітсен у праці «Відпущеник у римському світі»¹⁷ аналізує інститут звільнення рабів, який надавав колишнім рабам статус вільновідпущеників, що вказує на інтеграційні можливості римського громадянства, яке в останні часи існування Республіки могло поповнюватися з числа негромадян, що, в свою чергу, демонструвало поступовий розпад полісної організації.

Праця Мартіна Шермаєра «Становище римських рабів: соціальні реалії та правові відмінності»¹⁸ чітко окреслює правовий статус рабів. Розуміння

¹⁵ Шульга С. Ранній принципат: легітимація влади принцепса. *Актуальні питання в сучасній науці*. №10 (40). 2025. С. 903-913.

¹⁶ Brunt P. Nobilitas and Novitas. *The Journal of Roman Studies*. № 72. 1982. URL: <https://www.jstor.org/stable/299112> (дата звернення: 04.08.2025)

¹⁷ Mouritsen H. *The Freedman in the Roman World*. Cambridge University Press, 2011. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Freedman_in_the_Roman_World.html?id=sOWxzU66-7sC&redir_esc=y (дата звернення: 04.08.2025)

¹⁸ Schermaier M. *The Position of Roman Slaves: Social Realities and Legal Differences*. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2023. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/id/fa80d146-f5dc-4567-a6b4-a22859eed882/9783110987195.pdf> (дата звернення: 05.08.2025)

положення рабів є необхідним для повного розуміння цінності статусу вільного громадянина в Стародавньому Римі.

Наступний блок досліджень розкриває військовий аспект громадянства.

Праці Адріана Голдсворсі «Римська армія»¹⁹ та Артура Ківені «Армія в Римській революції»²⁰ дозволяють проаналізувати фундаментальний зв'язок між статусом громадянина та військовою службою. Автори доводять те, що військова реформа Гая Марія змінила саму суть римської громади, перетворивши армію з ополчення громадян на професійну силу, особисто віддану своєму вождю, що зрештою призвело до падіння Республіки. Згадані дослідження важливі з точки зору визначення тісного зв'язку прав громадянства, громадянських чеснот римлянина з військовою службою, що було важливою ознакою громадянства римлян протягом століть. Тому, вважаємо, що така ознака римських громадянських чеснот дає підставу визначати її як прототип для формування громадянських компетентностей сучасних школярів, що ми і аналізуємо у нашому дослідженні.

Останній блок досліджень зосереджений на питаннях ментальності, релігії та ідеології римських громадян.

Карлін Бартон «Страждання стародавніх римлян: Гладіатор і монстр»²¹, Френк Бернштейн «Складні ритуали: ігри та процесії в республіканському Римі»²², Тон Деркс «Боги, храми та ритуальні практики»²³ у своїх працях

¹⁹ Goldsworthy A. The Complete Roman Army. Thames and Hudson. London, 2003. URL: https://www.academia.edu/106109183/The_Complete_Roman_Army_By_A_K_Goldsworthy_Thames_and_Hudson_London_2003_Pp_224_illus_245_Price_24_95_ISBN_0_500_05124_0 (дата звернення: 05.08.2025)

²⁰ Keaveney A. The army in the Roman revolution. London and New York: Routledge, 2007. URL: <https://bmcr.brynmaur.edu/2008/2008.07.52/> (дата звернення: 05.08.2025)

²¹ Barton C. The Sorrows of the Ancient Romans: The Gladiator and the Monster. Princeton University Press, 1993. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv15r58r2> (дата звернення: 06.08.2025)

²² Bernstein F. Complex Rituals: Games and Processions in Republican Rome. In: *Companion of Roman Religion*. Blackwell, 2007. URL: https://www.academia.edu/41793975/A_Companion_to_Roman_Religion (дата звернення: 06.08.2025)

досліджують ментальність та релігійний світогляд римлян. Вони стверджують, що публічні ритуали та гладіаторські ігри були формою вираження римської громадянської ідентичності. Карлін Бартон окремо проаналізував природу римської честі через призму гладіаторських ігор.

Праці Кеннета Макліш «Дідона, Еней та концепція «Пієти»»²⁴, Майкла Хілларда «Цинциннат та ідеал громадянина: життя, часи та спадщина римської легенди»²⁵ присвячені аналізу головних римських чеснот, які формували образ ідеального громадянина. Образи Енея та Цинцинната розглядаються як архетипи ідеального громадянина, що використовувалися в римській пропаганді та педагогіці для виховання патріотизму та військової доблесті.

Ентоні Дюпонт у своїй праці «Зв'язок між антропологічною дуальністю Августина та його доктриною двох міст»²⁶ провів аналіз репрезентації римської громадянської системи у християнській філософії.

Аналіз досліджень з питань формування громадянських компетентностей та історіографії з проблем римської громадянської общини, громадянських чеснот римлянина дає можливість виявити основні напрямки наукових пошуків в сфері означеної проблеми. Проте, потребує особливої уваги, додаткового розгляду та аналізу питання формування громадянських компетентностей саме на прикладі римської громадянської общини, що ми і спробували здійснити у кваліфікаційній роботі.

²³ Derks T. Gods, Temples, and Ritual Practices. Amsterdam University Press, 1998. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Gods_Temples_and_Ritual_Practices.html?id=FSLbNelH1GQC&redir_esc=y (дата звернення: 07.08.2025)

²⁴ McLeish K. Dido, Aeneas, and the Concept of Pietas. Cambridge University Press, 1972. URL: <https://www.quia.com/files/quia/users/kalekagathe/McLeish-Dido-Aeneas-and-Concept-of-Pietas> (дата звернення: 08.08.2025)

²⁵ Hillyard M. Cincinnatus and the Citizen-Servant Ideal: The Roman Legend's Life, Times, and Legacy. Xlibris Corporation, 2001. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA432447.pdf> (дата звернення: 08.08.2025)

²⁶ Dupont E. The Relationship between Augustine's Anthropological Duality and His Doctrine of the Two Cities. URL: <https://www.mdpi.com/2077-1444/14/6/791> (дата звернення: 09.08.2025)

1.3 Джерела

В процесі вивчення римської *civitas* було проаналізовано широкий перелік джерел, які є основою для розуміння теоретичних, методичних та історико-культурних аспектів цієї теми. Серед них виділимо такі блоки: правові пам'ятки, політичні трактати, наративні джерела, які разом утворюють блок джерел з історії Риму; нормативно-правові акти щодо освіти в Україні, українські та зарубіжні підручники та методичні розробки, які утворюють блок джерел навчально-методичного характеру.

Фундаментальною працею для будь-якого дослідження з історії стародавнього Риму є «Історія від заснування міста» Тита Лівія²⁷. Лівій є головним істориком-наратором римської *civitas*. Його монументальна праця – це не “сухий” виклад фактів, а епічна розповідь про те, як маленька громада на березі Тибру перетворилася на володарку світу. Він показує *civitas* у динаміці, в її історичному розвитку. Лівій розповідає про міфологічні та історичні чинники виникнення *civitas*, зокрема про легендарне об'єднання римлян та сабінян, що стало першим актом розширення громадянської общини. Також Лівій детально описує боротьбу плебеїв та патрициїв. Лівій також створює своєрідний пантеон героїв республіки (Цинциннат, Горації, Сцевола, ін.), які були втіленням ідеалу служіння *civitas*. Автор використовує історичні приклади для ілюстрації патріотизму, самопожертви та вірності. Для дослідження зазначеної теми це джерело є важливим з точки зору визначення основних громадянських чеснот ідеального громадянина.

Твір Гая Саллюстія Кріспа «Змова Катіліни»²⁸ через опис заколоту Катіліни детально описує моральний занепад Римської республіки, де громадяни ставлять свої інтереси вище державних. Це джерело дає змогу

²⁷ Livy. History of Rome. English Translation by. Rev. Canon Roberts. New York, 1912. Book I-X. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0026%3Abook%3D1> (дата звернення: 10.08.2025)

²⁸ Салюстій. Змова Катіліни. Апріорі, 2020. 140 с.

проаналізувати кризу римської громадянської общини та загальні наслідки стагнації суспільства.

Наступні джерела мають характер політико-філософських трактатів.

До них віднесемо праці Марка Тулія Цицерона «Про державу», «Про закони», «Про природу богів»²⁹. Автор є теоретиком і великим прихильником римської республіканської ідеї. Його праці «Про державу», «Про закони», «Про природу богів» є образом того, якою, на думку автора, має бути римська держава. Саме Цицерон сформулював класичне визначення *civitas* як «соціального тіла громадян, об'єднаних законом» (*concilium coetusque hominum jure sociati*). Він пояснює, що держава (*res publica* — «спільна справа») існує завдяки правовій згоді та спільним інтересам громадян. Цицерон також описує головні чесноти, необхідні для існування *civitas*, наголошуючи що *civitas* та її процвітання є моральним обов'язком громадянина. Проте варто не забувати, що Цицерон був політиком і в його творах проглядається політична агітація, тому необхідно дуже критично сприймати деякі тези вміщені і в його працях. В нашому дослідженні ми посилаємося на праці Цицерона в частині характеристики громадянської общини Риму та громадянських прав.

Праця «Загальна Історія» Полібія³⁰ є унікальним твором, адже автор будучи греком, дивився на *civitas* стороннім, хоча і прихильним, поглядом і намагався пояснити причини успіху Риму. Полібій стверджує, що могутність Риму виникла через унікальне поєднання одразу трьох форм правління: монархічної, аристократичної та демократичної. Аналіз республіканського устрою, здійснений Полібієм, дає чітке уявлення про функціонування римських державних інституцій, що можливо використати для характеристики витоків сучасних державних устроїв.

²⁹ Марк Тулій Цицерон. Про державу; Про закони; Про природу богів. Переклад з латини Володимир Литвинов. Київ, 1998. 478 с.

³⁰ Polybius. The Histories. Book VI. URL:

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Polybius/6*.html (дата звернення: 10.08.2025)

Для розуміння правового статусу римського громадянина потрібно проаналізувати Закони XII таблиць³¹, які були першою кодифікацією звичаєвого римського права. Цей документ визначає витoki римської правової системи та ключові елементи римської *civitas*.

Таким чином, дослідження кодифікованого римського права, праці Цицерона, Полібія, Саллюстія, Тита Лівія дають змогу глибоко дослідити історію римської громадянської общини та сформувану образ римського громадянина, визначити його характерні риси та прослідкувати їх вплив на сучасне громадянське суспільство.

Наступна група джерел стосуються методичної складової проблеми.

Державний стандарт базової середньої освіти³², Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»³³ є основою дослідження процесу становлення громадянської компетентності учнів. Державний стандарт вводить поняття «громадянська компетентність» як обов'язковий результат навчання. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 2022 р. надає актуальності питанню громадянської ідентичності в умовах війни. Аналіз цих джерел дозволив обґрунтувати актуальність нашої роботи, адже вивчення римської *civitas* стає прикладом для реалізації державних вимог щодо патріотичного виховання.

³¹ Leges XII tabularum / Edited by G. Bruns et O. Gradenwitz. Tübingen, 1909. URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html (дата звернення: 11.08.2025)

³² Державний стандарт базової середньої освіти. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti> (дата звернення: 12.08.2025)

³³ Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20/ed20221213#n10> (дата звернення: 12.08.2025)

Комплексний аналіз навчальних програм (Історія України³⁴, всесвітня історія, громадянська освіта, мистецтво³⁵, зарубіжна література³⁶) дозволив проаналізувати міжпредметні зв'язки, відмічаємо також посилення гуманітарної складової навчання школярів. Програми уводять навчальний матеріал з римської історії, що створює можливості простежити тяглість історичних трансформацій від Стародавнього Риму і до нині, визначити зміни в громадянській общині.

Порівняльний аналіз підручників з історії авторства Бандровського, Власова³⁷; Пометун, Ремех³⁸; Щупака³⁹ є дуже важливим елементом роботи. Адже завдання нашого дослідження було дослідити, як пояснюють ці підручники термін *civitas* та римську громадянську общину.

Дослідження підручників з громадянської освіти авторства Бакки⁴⁰, Вербицької⁴¹ було важливим для з'ясування того, як їхні автори описують

³⁴ Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (Історія України, всесвітня історія 6-11 клас). Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 12.08.2025)

³⁵ Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (Мистецтво 5-9 клас). Міністерство освіти і науки України, 2017. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/9-mistecztvo-5-9.docx> (дата звернення: 13.08.2025)

³⁶ Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (Зарубіжна література 5-9 клас). Міністерство освіти і науки України, 2022. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.zarubizhna.literatura-6-9.pdf> (дата звернення: 13.08.2025)

³⁷ Бандровський О., Власов В., Данилевська О. Підручник для 6 класу. Історія України. Всесвітня історія. Генеза, 2023. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2609-istoriia-6-klas-bandrovskiy-2023.html> (дата звернення: 14.08.2025)

³⁸ Пометун О., Ремех Т. Досліджуємо історію та Суспільство 6 клас. Видавничий дім Освіта, 2023. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2608-istoriia-6-klas-pometun-2023.html> (дата звернення: 14.08.2025)

³⁹ Щупак І., Бурлака О., Власова Н., Піскарьова І. Підручник для 6 класу. Історія України. Всесвітня історія. 2023. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2610-istoriia-6-klas-shchupak-2023.html> (дата звернення: 15.08.2025)

⁴⁰ Бакка Т., Марголіна Л., Мелешенко Т. Громадянська освіта. Опіон, 2018. 240 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1186-gromadyanska-osvita-10-klas-bakka.html> (дата звернення: 15.08.2025)

історичний прообраз сучасного громадянського суспільства, демонструючи тяглість європейської політико-правової традиції, чи вбачають автори сучасних підручників у римській громадянській общині зразок громадянського суспільства в нашій країні. Можемо констатувати, що навзвані підручники згадують римську громадянську общину як основу для формування громадянського суспільства, проте кожен з авторів акцентує увагу на окремих її характеристиках, тим самим обмежуючи цілісне сприйняття цього історичного феномену.

Національна навчальна програма в Англії (1972)⁴², А. Доусон «Історія SHP»⁴³, Вілкс Аарон «Розуміння історії»⁴⁴ розкривають британську модель викладання історії (School History Project — SHP), яка концентрується на роботі з доказами та розумінні історичних процесів. Аналіз підручників А. Доусона та А. Вілкса дозволив сформулювати уявлення про те, як через історію Риму британських школярів вчать аналізувати владу та суспільство.

Підручник Б. Бауера «Жива історія! Стародавній світ»⁴⁵, Громадянська освіта та державні стандарти штату Флорида⁴⁶ дозволяють дослідити американські методики (TCI), за допомогою яких проводяться прямі паралелі між Римською республікою та політичною системою США. Підручник «Жива

⁴¹ Вербицька В. Громадянська освіта. Літера ЛТД, 2018. 224 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1366-gromadyan-osvita-verbicka-10-klas.html> (дата звернення: 15.08.2025)

⁴² National Curriculum in England. Department for Education. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7c66d740f0b626628abcdd/SECONDARY_national_curriculum_-_History.pdf (дата звернення: 16.08.2025)

⁴³ Dawson I., Wilson M. SHP History Year 7. Hodder Education. URL: <https://media.hachettelearning.com/media/medialibraries/hodder/samples/history/11-14/shp-ks3-history/shp-history-year-7-pupil-s-book-sample-pages-9780340907337.pdf> (дата звернення: 16.08.2025)

⁴⁴ Wilkes A. Understanding History. Oxford University Press. URL: <https://www.scribd.com/doc/181689975/Understanding-History-1> (дата звернення: 16.08.2025)

⁴⁵ Bower B. History Alive! The Ancient World. TCI, 2011. URL: https://archive.org/details/historyaliveanci0000bert_v4a2 (дата звернення: 17.08.2025)

⁴⁶ Civics and Government Standards. Florida Department of Education. URL: <https://www.fldoe.org/core/fileparse.php/18736/urlt/CivicsGovernment.pdf> (дата звернення: 17.08.2025)

історія!» пропонує інтерактивні методи (рольові ігри, дебати в Сенаті), які можна адаптувати для української школи. Стандарти Флориди чітко прописують вимогу розуміти вплив римського права та громадянських чеснот на становлення сучасної американської демократії.

Навчальні програми Франції⁴⁷ та Польщі⁴⁸ були проаналізовані для формування цілісного уявлення про методики шкільного навчання в центрально-східних європейських країн. Французька програма цікава інтеграцією мови та культури, розглядаючи громадянство через призму культурного спадку та інтеграції. Польський досвід корисний для порівняння реформ історичної освіти у постсоціалістичних країнах.

Аналіз навчального-методичного забезпечення доводить, що тема римської громадянської общини доволі широко репрезентована в українських навчальних матеріалах, але її потенціал не розкритий повністю. Проте можемо говорити про достатній обсяг навчального матеріалу та методичного забезпечення для формування громадянських компетентностей школярів. Приклади з римської історії, яка представлена в підручниках, можуть стати підґрунтям для ґрунтового формування громадянських компетентностей за умови повного розкриття потенціалу тем з римської історії. Програми з історії шкільної освіти зарубіжних країн, проаналізовані нами, дозволяють дослідити широке коло інтерактивних методів формування громадянських компетентностей, які можна з успіхом інтегрувати в український освітній процес.

⁴⁷ Rome du mythe à l'histoire. URL: <https://www.kartable.fr/ressources/histoire/cours/rome-du-mythe-a-lhistoire-3/60246> (дата звернення: 18.08.2025)

⁴⁸ Wymagania edukacyjne (nowa podstawa programowa od 2024). URL: https://cloud-a.edupage.org/cloud/wymagania_edukacyjne_historia_klasa_5_2024-2025.pdf?z%3ASoMYC2ES5H%2BqUCKIo6YAHCE1ua8ialeZ3eE0WQOW%2B6Moob%2BcLNCLMyk7bxFrd3FB (дата звернення: 18.08.2025)

РОЗДІЛ 2. РИМСЬКА ГРОМАДЯНСЬКА ОБЩИНА ЯК ПРИКЛАД ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1 Поняття *civitas* у римській традиції

Поняття *civitas* (громадянство - з лат.) є наріжним каменем для повного осмислення римської суспільно-політичної організації. У Римі належність до *civitas* виходила за межі ідентифікації етнічного походження людини. Це поняття означало приналежність до високопривілейованого політично-правового статусу особи. Згідно з Цицероном, за часів пізньої Римської республіки, громадянство було соціальним конструктом громадян (*cives*),

об'єднаних законом (*concilium coetusque hominum jure sociati*). Саме закон пов'язував їх, надавав їм обов'язки (*munera*) з одного боку, та права і переваги громадянства – з іншого. Угода (*concilium*) громадян була конструкцією, яка, в свою чергу, утворювала *res publica* або «публічну справу» (синонім *civitas*), до якої належали за правом народження, або приймалися за виконання певних умов⁴⁹. Таким чином, *civitas* — це не просто об'єднання всіх громадян, це суспільний договір, що пов'язував римлян разом, оскільки кожен з них був громадянином (*civis*)⁵⁰.

Варто зауважити на тому, що потрібно відрізнити правовий статус громадянина від інших складових римської держави. Цицерон визначав державу (*res publica*) як «справу народу», а народ – як «об'єднання багатьох людей, які пов'язані правом та інтересами»⁵¹. Таким чином, *civitas* відображала правове становище осіб, які діяли всередині римської системи, а *res publica* та *imperium* (вища виконавча влада) уособлювали структурну основу та визначали носіїв влади серед громадян відповідно. Тобто *civitas*, в розумінні самих римлян, не тільки територіальна чи адміністративна спільнота, а насамперед морально-правова громада, заснована на правових засадах.

Говорячи про римську громаду, зазначимо, що Цицерон у своїх працях визначив ідеальні засади *civitas*, які мали сприяти захисту *res publica*. Головною тезою Цицерона було твердження, що громада мала керуватись певним дорадчим органом (*consilium*). Ідеальна *civitas* Цицерона – це усталена політична спільнота, яка існує на засадах справедливості між активними громадянами, які готові захищати цей устрій.

Для аналізу трансформації поняття *civitas* в історії, варто розглянути працю Святого Августина «Про град Божий». В цій праці автор розробив

⁴⁹ Марк Тулій Цицерон. Про державу; Про закони; Про природу богів. Київ. 1998. С.48

⁵⁰ John Murray. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. London. 1875. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Civitas.html (дата звернення: 20.08.2025)

⁵¹ Марк Тулій Цицерон. Про державу; Про закони; Про природу богів. Київ. 1998. С.48

концепцію про співіснування двох спільнот – Граду Божого (*Civitas Dei*) та Земного Граду (*Terrena Civitas*). Град Божий являв собою спільноту, яку об'єднувала любов до Бога та використання земних благ для полегшення свого смертного існування. В той же час, Земний Град був спільнотою, яку об'єднувала любов до себе та обмеженість лише земними потребами. Твердження Августина завершують трансформацію поняття *civitas* в моральний статус (*status animi*). Саме Августин заклав основу для середньовічної політичної думки⁵².

Головною ознакою приналежності до *civitas* було громадянство Риму (*civitas Romana*). Буття римського громадянина передбачало як права, так і обов'язки.

З основних прав варто виділити⁵³:

1. *ius suffragii* – право голосу на народних зборах;
2. *ius honorum* – право обіймати державні посади;
3. *ius commercii* – право укладати цивільно-правові угоди;
4. *ius conubii* – право законного шлюбу;
5. *ius provocationis* – право апеляції до народу.

Тобто, основою римської общини було поєднання відповідальності та свободи, що надавало громадянству сенс, адже громадянин знав, за що він бореться.

Полібій зазначав, що *civitas* існує не тільки завдяки праву, але й завдяки моральним цінностям. По суті, саме поєднання законів, звичаїв та релігійних норм забезпечувало силу та адаптивність римської общини. Недостатньо було просто дотримуватись законів, потрібно було проявляти чесноти справжнього

⁵² Entony Dupont. The Relationship between Augustine's Anthropological Duality and His Doctrine of the Two Cities.. URL: <https://www.mdpi.com/2077-1444/14/6/791> (дата звернення: 21.08.2025)

⁵³ John Murray. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. London. 1875. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Civitas.html (дата звернення: 21.08.2025)

громадянина: доблесті (virtus), поваги до богів та батьківщини (pietas), усвідомлення обов'язку та його ціни (officium)⁵⁴.

Отже, civitas можна вважати прототипом політичної спільноти, що створювала умови для активної участі громадян в прийнятті рішень, що і є визначальною рисою громадянського суспільства в сучасному розумінні. Унікальність римської общини полягає в тому, що саме вона заклала основи європейських громадянських прав, взаємних обов'язків та відповідальності перед іншими громадянами.

Звісно, що до республіканської моделі civitas римляни дійшли не відразу. В царський період громада базувалась на родовому поділі. Цар виконував основні релігійні та військові функції, а сенат (тоді – рада старійшин) і народні збори виконували символічні дорадчі функції. Проте, після встановлення республіки в 509 р. до н. е. сформувалася політична громада, яка через боротьбу патриціїв та плебеїв, поступово прийшла до розширення громадянських прав, особливу роль відіграло створення інституції народних трибунів, що буде детально розглянуто нижче.

На відміну від грецького polis, римська громада розуміла, що збереження політичних прав тільки для вузького кола її членів стане на заваді подальшої експансії, що стало важливим для розвитку громадянської єдності та утримання стабільності політичної системи. Звісно, римська община переживала кризи та трансформації, наприклад, в період Пізньої Республіки, велику вагу здобувають особистості, які військовим шляхом здобували авторитет і багатство, і точно не хотіли підкорятись Сенату.

2.2 Еволюція соціальної структури римської громади

⁵⁴ Polybius. The Histories. Book VI. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Polybius/6*.html (дата звернення 01. 10. 2025)

Соціальна структура Риму була представляла складну систему, що постійно видозмінювалась і включала в себе різноманітні верстви населення з різним правовим статусом, матеріальними можливостями та політичними правами. Однією з ключових ознак римської громади, був правовий та соціальний статус людини, що визначав її місце в соціальній ієрархії, разом із походженням і багатством. У Римі з самого початку існував чіткий поділ на тих, хто мав повні громадянські права, і тих, хто перебував поза межами громади.

Найдавнішу еліту становили патриції, які вважались нащадками батьків-засновників Риму⁵⁵. Тит Лівій вказує, що розмежування між патриціями та плебеями було встановлене Ромулом, шляхом призначення перших ста сенаторів, чиї нащадки стали патриціями⁵⁶. У ранній Римській республіці засвідчено 43 назви кланів, з яких 10 є плебейськими, а 17 мають невизначений статус.⁵⁷ У царський період існувала аристократія, яка складалась з представників заможних сімей, але чіткого розмежування за походженням фактично не було до становлення Республіки⁵⁸. За часів ранньої Республіки плебеї не брали участі в політичному житті Республіки, хоча плебейські імена з'являються у списках римських магістратів ще з п'ятого століття до нашої ери⁵⁹. Цілком ймовірно, що патриції протягом першої половини п'ятого століття закрили доступ до вищих політичних посад для плебеїв і обмежили соціальну мобільність через заборону шлюбів з плебеями (закон Канулея), що

⁵⁵ Livy. History of Rome. English Translation by. Rev. Canon Roberts. New York, 1912. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0026%3Abook%3D1%3Achapter%3D8> (дата звернення: 24.08.2025)

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Gary Forsythe. A critical history of early Rome : from prehistory to the first Punic War. Berkley: University of California Press. 2005. URL: <https://archive.org/details/criticalhistoryo0000fors> (дата звернення: 24.08.2025)

⁵⁸ Tim Cornell. The beginnings of Rome : Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)/ London: Routledge. 1995. URL: <https://archive.org/details/beginningsofrome0000corn> (дата звернення: 25.08.2025)

⁵⁹ Мері Берд. S.P.O.R. Історія Давнього Риму. Пер. з англ. О. Демянчук. Київ: Видавництво Букшеф, 2024. С 59

фактично перетворювало патриціат в закриту соціальну групу⁶⁰. Саме патриції на початку зосередили в своїх руках вищу політичну, військову та релігійну владу, адже тільки вони мали доступ до релігійного культу та державних посад. Водночас існувала набагато чисельніша група особисто вільних плебеїв, але політично безправних. Конфлікт плебеїв та патриціїв вплинув на кардинальну трансформацію римської общини, тому це питання потрібно розглянути детальніше.

Відсутність впливу на державні рішення та економічна залежність плебеїв призвели до так званої сецесії плебеїв (*secessio plebis*), яка відбувалось п'ять разів в історії Риму. В процесі даного дослідження ми детально зосередимось на першій сецесії.

У 495 р. до н. е. плебеї почали висловлювати своє невдоволення боргами та повинностями перед патриціями⁶¹. До цього призвели війни Риму з латинянами, адже велика кількість плебеїв була мобілізована для війни, а під час військових дій вони не могли отримувати прибуток від свого господарства, відповідно, доводилось брати позики, щоб прогодувати себе та сплатити податки.

Римський історик Тит Лівій писав про те, як старий чоловік зі шрамами та довгою бородою, одягнений у поношений одяг, впав на землю на Форумі. Як виявилось, він був офіцером римської армії у війні проти сабінян. Під час конфлікту його ферму було спалено і йому довелося взяти позику, яку він не міг повернути через пожежу. Відсутність коштів для сплати боргу призвела до

⁶⁰ Tim Cornell. *The beginnings of Rome : Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars* (c. 1000-264 BC). London: Routledge. 1995. URL: <https://archive.org/details/beginningsofrome0000corn> (дата звернення: 25.08.2025)

⁶¹ Livy. *History of Rome*. English Translation by. Rev. Canon Roberts. New York, 1912. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0026%3Abook%3D2%3Achapter%3D23> (дата звернення: 26.08.2025)

його ув'язнення та подальших злиднів⁶². Цей випадок став приводом до заворушень.

Розлючений натовп зібрався на Форумі і вимагав реакції та реформ з боку консулів Сервілія та Аппія Клавдія. Сервілій, зважаючи на загрозу війни з вольсками, оголосив, що в жодного громадянина, який бере участь у бойових діях, не буде конфісковано майно, а його сім'ю не кинуть за ґрати. Боржників у в'язницях негайно звільнили. Дії консула заспокоїли натовп і дозволили йому зібрати армію, з якою він виграв війну⁶³.

Після закінчення військових дій плебеї вимагали реформ, а патриції, навпаки, почали посилено стягувати борги і ув'язнювати тих, хто не міг сплатити свій борг. Обурений натовп звертався до Сервілія, який обіцяв їм реформи, але впливу консула не вистачило для конкретних рішень на користь плебеїв⁶⁴.

Чергова загроза війни у 494 р. до н. е., змусила сенат знову оголосити набір в армію, але плебеї, не просто не з'явилися на військову службу, а вирішили масово залишити Рим. Більшість плебеїв «Вічного міста» вирушили до Mons Sacer (Священної гори), де було побудовано укріплене поселення.

Сенат, розуміючи, що Рим не встоїть без плебеїв, вирішив відправити Агріппу Мененія Ланата на переговори з ними. Агріппа був красномовним оратором і переконав плебеїв повернутись за допомогою цікавого порівняння. Він порівняв виступ плебеїв з відмовою органів постачати їжу до шлунка, тим самим доводячи весь організм до голоду. Плебеї були вражені цим

⁶² Livy. History of Rome. English Translation by. Rev. Canon Roberts. New York, 1912. 1912.

URL:

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0026%3Abook%3D2%3Achapter%3D23> (дата звернення: 26.08.2025)

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

порівнянням, яке стверджувало, що без них патриції і весь Рим не зможуть існувати⁶⁵.

Зрештою було досягнуто домовленості, яка передбачала офіційне заснування посади трибуна плебсу, що мав захищати права плебеїв і обирався лише плебеями з-поміж плебеїв. Трибун не тільки мав захищати плебеїв від сваволі патриціїв, але йому гарантувалася безпека: порушення недоторканності трибуна каралося смертю (*sacrosancti*).

Подальше протистояння мало результатом прийняття низки законів.

Закони XII таблиць (451–450 рр. до н. е.) були кодифікацією основних правових норм общини. Закони були обов'язковими для патриціїв та плебеїв та імplementовані у всі сфери життя громади. Проте, комісія, яка фіксувала закони, хоча і була обрана під тиском плебеїв, складалась повністю з патриціїв, тому деякі закони обмежували плебеїв. Наприклад, уведено заборону шлюбу між патриціями і плебеями, адже це створювало можливість для багатих плебейських родів поступово легітимізувати себе як повноправних громадян через шлюбні зв'язки⁶⁶.

Закон Канулея прийнятий 445 р. до н. е. вже дозволяв шлюби між патриціями та плебеями. Прийняття цього закону відбувалось на тлі широких заворушень плебеїв, які були незадоволені тим, що громадянство надають завойованим народом, а вони досі не можуть одружуватись з патриціями, при тому, що саме плебеї проливають кров на війні. Але дозвіл шлюбу був лише

⁶⁵ Livy. History of Rome. English Translation by. Rev. Canon Roberts. New York, 1912. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0026%3Abook%3D2%3Achapter%3D23> (дата звернення: 27.08.2025)

⁶⁶ Leges XII tabularum. Edited by Georg Bruns et Otto Gradenwitz/ Tübingen/ 1909 URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html (дата звернення 28.09. 2025)

компромісом, на який пішли патриції, щоб відхилити вимоги плебеїв про можливість їхнього обрання на посаду консула⁶⁷.

Закон Ліцинія-Секстія прийнятий 367 р. до н. е. відкрив плебеям доступ до консульства. Знову прийняття закону супроводжувалося заворушеннями на тлі зовнішніх війн. Основною вимогою плебеїв був доступ до вищих магістратур. Але навіть після прийняття законів патриції відмовлялись визнавати результати виборів плебейських кандидатів. Проте, щоб завадити новій сецесії плебеїв, було досягнуто компромісу, за яким один консул тепер мав бути плебейським. Посада претора залишалась за патриціями. Саме цей закон розпочав процес утворення патриціансько-плебейської громади⁶⁸.

Закон Гортензія, прийнятий 287 р. до н.е., надав рішенням плебейських зборів (*plebiscita*) силу законів для усіх прошарків громади. Закон остаточно завершив боротьбу між патриціями і плебеями, плебейська верхівка об'єднувалася з патриціями відкрився шлях до утворення нобілітету, з якого і поповнювались Сенат та магістратури. Поступово виокремлюється стан вершників, який займався торгівлею та комерційною діяльністю.

Нобілітет почав формуватися внаслідок встановлення юридичної рівності між патриціями та плебеями. У республіці нобілітет не користувався особливими юридичними привілеями, але вплив цієї групи був всеохоплюючим. Той, хто тепер входив до усталених аристократичних кіл називався *novus homo*, тобто нова людина. Двома найбільш доречними прикладами «нових людей» були Гай Марій, який обіймав консульство сім разів, та, власне, Цицерон. Політична еліта Риму видозмінилася, тепер нобілітет складався з різних за походженням родів і їхнє протистояння прямо впливало

⁶⁷ Livy. History of Rome. English Translation by. Rev. Canon Roberts. New York, 1912. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0026%3Abook%3D4%3Achapter%3D6> (дата звернення: 29.08.2025)

⁶⁸ Livy. History of Rome. English Translation by. Rev. Canon Roberts. New York, 1912. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0026%3Abook%3D6%3Achapter%3D39> (дата звернення: 29.08.2025)

на цілісність *civitas*. Престиж нобілітету був безпосередньо пов'язаний з обранням їх на керівні посади⁶⁹.

Тому, на нашу думку, процес боротьби патриціїв та плебеїв став ключовим чинником еволюції *civitas*, яка пройшла шлях від зародження в аристократичних прошарках, до поширення на загальну масу населення.

Особливе місце в соціальній структурі Риму займали клієнти. Це люди які перебували в певній залежності від свого покровителя, або ж патрона, в обмін на захист та матеріальну підтримку виконували господарські і військові обов'язки, також могли супроводжувати патрона на публіці і, звісно ж, голосували за потрібні патрону рішення. Можемо уважати, що «клієнтно-патронна» система була античним прототипом сучасного явища лобіювання. За словами Цицерона, ця система була важливим об'єднуючим фактором для римської громади, своєрідним містком між елітою та рядовими громадянами, а також посилювала громаду низкою взаємних зв'язків та зобов'язань⁷⁰.

Важливу та чисельну частину населення Риму становили союзники (*socii*). Вони мали досить обмежені права, хоча могли укладати шлюби з римськими громадянами та займатись торгівлею, але були усунуті від політичного життя, що звісно ж призвело до конфлікту. Союзницька війна в 91-88 р. до н. е. стала шляхом до трансформації римської локальної громади в загально італійську, адже тепер союзники отримали повноту римського громадянства. Варто також згадати про те, що союзники складали значну частину римського війська, адже майже всі допоміжні частини були сформовані із союзників, особливо кавалерія. Римляни використовували сильні

⁶⁹ Peter Brunt. "Nobilitas and Novitas". *The Journal of Roman Studies*. № 72. URL: <https://www.jstor.org/stable/299112> (дата звернення: 30.08.2025)

⁷⁰ Carlin Barton. *The Sorrows of the Ancient Romans: The Gladiator and the Monster*. Princeton University Press. 1993. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv15r58r2> (дата звернення: 30.08.2025)

сторони завойованих ними народів на полі бою, не говорячи вже про зразки озброєння, запозиченого у своїх ворогів.

Ще однією досить нечисельною (доба Республіки) групою населення були переґріни (*peregrini*). Це були іноземці, що мешкали в Римі та на підлеглих йому територіях, і навіть згодом отримали можливість захищати власні права через спеціального претора (*praetor peregrinus*). З подальшим розширенням меж Риму та громадянства, переґрінами вважались мешканці найбільш віддалених прикордонних областей. Переґрінам було заборонено одружуватись з римськими громадянами, дитина від цього зв'язку не успадковувала громадянство, але переґрін міг отримати громадянство після служби у війську (в військах федератів) або ж шляхом нагромадження великого багатства. По суті, переґрінами за часів Республіки було все населення, крім жителів римських колоній і населення міст-союзників. Система громадянства, встановлена Республікою станом на I ст. до н. е., дозволяла контролювати населення римських провінцій, бо набуття громадянства давало доступ до *civitas*, що доводить успішність цієї моделі, адже багато людей наважувались служити 25 років⁷¹, щоб отримати цей доступ, або ж витрачали величезні гроші, щоб потрапити до списку для надання громадянства.

Звісно «низом» соціальної ієрархії Риму були раби (*servus*, або *mancipium*). Вони не мали жодних прав і фактично вважались майном. Раби були задіяні у виробництві, яке можна умовно поділити на п'ять категорій: домашнє господарство; зайняття ремеслом в містах; робота на латифундіях, тобто основна робоча сила в сільському господарстві; допоміжна державна служба; праця в шахтах тощо. Юридичні тексти стверджують, що навички рабів мали цінуватись та бути захищеними від зловживання, наприклад,

⁷¹ Adrian Goldsworthy. The Complete Roman Army. Thames and Hudson. London. 2003. URL: https://www.academia.edu/106109183/The_Complete_Roman_Army_By_A_K_Goldsworthy_Thames_and_Hudson_London_2003_Pp_224_illus_245_Price_24_95_ISBN_0_500_05124_0 (дата звернення: 01.09.2025)

театральний актор не мав бути банщиком, або заборона відправляти писаря чи переписувача рукописів на сільськогосподарські роботи⁷².

З рабством була пов'язана соціальна верства вільновідпущеників (*libertini*). Звільнення раба було кодифіковано за часів Ранньої Республіки, існувало три основні правові форми такого звільнення: *manumissio vindicta*, *censu* та *testamento*. Для *manumissio vindicta*, «виправдання свободи», господар скасовував своє право власності на раба перед претором, який торкався раба жезлом, щоб позначити зміну статусу. Щоб отримати *manumissio censu*, господар міг просто зареєструвати раба в римському переписі, оголосивши його вільновідпущеником (*libertus*) своєї родини. Найбільш юридично складним процесом був *manumissio testamento*, який звільняв раба за заповітом померлого господаря (*testamentum*) з певними умовами. Усі три методи призводили до юридичної зміни статусу раба. Звільнений раб після цього називався вільним (*libertus*) в рамках родини, чиею власністю він був, з взаємними зобов'язаннями один перед одним у рамках традиційної мережі патронажу. Умови його звільнення могли визначати послуги, які він виконував за звільнення. Після звільнення колишній раб отримував прізвище (*nomen gentilicium*) свого колишнього господаря, який теоретично усиновлював вільновідпущеника, а практично був його покровителем. Від вільновідпущеника очікувалося шанування та служіння своєму покровителю. Після звільнення цим людям дозволялося носити пілеус, тип шапки, який зазвичай сприймається як знак свободи. Вільновідпущеники не мали жодних політичних прав, вони не вважались громадянами, але їхні діти за певних умов вже могли стати повноцінними громадянами⁷³.

⁷² Martin Schermaier. The Position of Roman Slaves: Social Realities and Legal Differences. Walter de Gruyter GmbH & Co KG. 2023. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/id/fa80d146-f5dc-4567-a6b4-a22859eed882/9783110987195.pdf> (дата звернення: 01.09.2025)

⁷³ Henrik Mouritsen. The Freedman in the Roman World. Cambridge University Press. 2011. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Freedman_in_the_Roman_World.html?id=sOWxzU66-7sC&redir_esc=y (дата звернення: 01.09.2025)

Варто також зауважити, що спершу значну роль у формуванні соціальної ієрархії відігравав майновий ценз, запроваджений шостим царем Сервієм Тулієм в середині VI ст. до н.е.. Реформа Сервія Тулія поділила громадян на 6 класів за майновим та територіальним принципом⁷⁴. Реформа дозволила зберегти владу за першим класом, водночас, збільшити чисельність римської армії. Але, вже в II ст. до н. е. зростаюча соціальна та майнова нерівність призвела до того, що велика кількість дрібних землевласників підпадала тільки під шостий клас, тобто перебувала за межею бідності, не платила податків і не служила в війську. Саме тому, реформи братів Гракхів кінця II ст. до н.е. були спрямовані на відновлення середнього прошарку громадян, а згодом і на фактичне ігнорування цензу. Внаслідок реформ Гая Марія армія стала професійною, а не заснованою на цензі⁷⁵.

Соціальна структура та мобільність Риму дозволяла розширювати громадянство на різні верстви населення, що робило Рим сильним, але й, водночас, постійно породжувало конфлікти. На відміну, в Греції такі ознаки спостерігалися в IV ст. до н. е., наприклад надання громадянських прав метекам (іноземці та колишні раби) в Афінах.

Таким чином, на початку Республіки, соціальна структура римської громади була надзвичайно складною, де поєднувалися аристократична група та поступово інкорпоровалися нові групи населення внаслідок експансії. Структура громади, яка була населенням малого полісу на берегах Тибру, де закрита група аристократії зайняла керівні позиції після вигнання царів та усунула інші верстви суспільства від керівництва державою. В ході свого розвитку трансформувалась в складну мережу соціальних станів, пов'язаних

⁷⁴ Livy. History of Rome. English Translation by. Rev. Canon Roberts. New York, 1912. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0026%3Abook%3D1%3Achapter%3D6> (дата звернення: 03.09.2025)

⁷⁵ Arthur Keaveney. The army in the Roman revolution. London and New York: Routledge, 2007. URL: <https://bmcr.brynmawr.edu/2008/2008.07.52/> (дата звернення: 03.09.2025)

між собою соціальною мобільністю та залученістю в суспільно-політичне життя Республіки, а згодом Імперії.

2.3 Політичні інститути та громадянські чесноти римської *civitas*

Політична структура римської громади була надзвичайно складною системою, що поєднувала елементи домінування аристократії з поступовим наростанням народовладдя та певними монархічними традиціями. На відміну від більшості античних політичних систем, де політична влада поступово концентрувалась в руках однієї людини чи вузької групи людей, в Римі думка, що саме громада є носієм верховної влади була домінуючою в тій чи іншій мірі в ранні періоди історії. Свідченням цього була розгалужена система інституцій, через які громадяни могли брати участь в ухваленні рішень, що мали загальнодержавне значення.

Законодавчу роль виконували народні збори (*comitia*), де здійснювалося пряме волевиявлення народу. За поступовою зміною форм цих зборів можна простежити еволюцію системи народного волевиявлення.

Найдавнішою формою були куріатні коміції (*comitia curiata*), які виникли одразу після заснування Риму і в республіканський період відігравали формальну репрезентативну роль. До реформ Сервія Туллія це був єдиний вид народних зборів, в яких брали участь патриції. Навіть після цих реформ ці збори ще відігравали важливу роль певний час, наприклад, саме на них було скасовано царську владу. Проте пізніше політичні рішення куріатні збори не приймали, натомість затверджували магістратів на посади та здійснювали інавгурацію жерців⁷⁶.

Центуріатні коміції (*comitia centuriata*) виникли внаслідок реформи Сервія туллія, туди входили патриції та плебеї розділені майновим цензом. Вони зберігали домінування багатої частини громадянського колективу, адже саме

⁷⁶ Andrew Lintott. Constitution of the Roman republic. Oxford University Press. 1999. URL: https://archive.org/details/constitutionofro0000lint_o8s9/ (дата звернення: 05.09.2025)

вони мали більшість голосів через систему майнового цензу. Голосування відбувалося за центуріями, загальна кількість яких становила близько 193 одиниць, з яких 98 центурій складались із заможних громадян. Це призводило до прийняття рішень більшістю перших центурій, голосування всіх інших центурій могли не проводитись⁷⁷. Саме на цих зборах ухвалювались закони, обирались вищі магістрати та приймалися рішення щодо війни та миру⁷⁸. Центуріатні коміції були зборами воїнів, тому вони не могли збиратись в межах Риму, отож їхні засідання відбувались на Марсовому полі.

Збори плебеїв (*concilium plebis*), були засобом волевиявлення лише плебеїв, проте після закону Гортензія їхні рішення набули загальнодержавного значення, стали обов'язковими і для патриціїв. Головною завдання цих зборів було обрання народних трибунів, а після закону Гортензія рішення цих зборів ставали законом для всіх римських громадян, що, відповідно, робило ці збори надзвичайно впливовими.

Трибутні коміції (*comitia tributa*) виникли на основі зборів плебеїв, але оскільки ці збори мали загальнодержавне значення, то патриції після закону Гортензія теж брали в них участь, що і поклало початок функціонуванню трибутних коміцій, на які громадяни збирались за трибами, територіальними та виборчими округами в Давньому Римі. Скликали ці збори вищі магістрати, консули та претори, які обирались на центуріатних коміціях. Голосування відбувалось за трибами, яких було 35 одиниць. Міських триб лише 4, інші були сільськими, тобто на засіданнях переважали заможні землевласники, що суттєво зменшувало вплив міського плебсу⁷⁹. Трибутні коміції мали

⁷⁷ Tim Cornell. *The beginnings of Rome : Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars* (c. 1000-264 BC). London: Routledge. 1995. URL: <https://archive.org/details/beginningsofrome0000corn> (дата звернення: 06.09.2025)

⁷⁸ Andrew Lintott. *Constitution of the Roman republic*. Oxford University Press. 1999. URL: https://archive.org/details/constitutionofro0000lint_o8s9/ (дата звернення: 06.09.2025)

⁷⁹ Reychel Feyg. *Roman Elections in the Age of Cicero: Society, Government, and Voting*. Routledge. 2012. URL: https://archive.org/details/constitutionofro0000lint_o8s9/ (дата звернення: 06.09.2025)

повноваження щодо виборів «молодших» магістратів, деякі судові повноваження та могли вносити пропозиції щодо окремих законів⁸⁰.

В результаті боротьби плебеїв і патрициїв трибутні коміції стали головним законодавчим органом, тим самим зменшуючи вплив центуріатних коміцій. Проте, в часи Пізньої Республіки, система голосування за трибами чи центуріями стала неефективною через суттєве зростання кількості населення та територій. Вплив на результати голосування здійснювався через підкуп та насилля, що призводило до зупинки законотворчого процесу.

Зі встановленням принципату (I ст. до н.е. – I ст.) вплив коміцій стає мінімальним і формалізується. Законодавча ініціатива та подальше ухвалення законів стали прерогативою імператора та Сенату.

Попри те, що система вищеназваних народних зборів зберігала прерогатив владі за заможними верствами громади і була надзвичайно складною багаторівневою структурою, сама система створювала умови для інкорпорації інших груп населення до громадянського колективу. Коміції як орган державної влади відображали римське республіканське народовладдя. Разом з тим, коміції, будучи народними зборами, не були повністю демократичними, оскільки формувалися за майновим принципом, що створювало нерівномірний розподіл впливу різних станів римської *civitas*.

Не менш важливим елементом політичної системи був сенат (*senatus*), який формально був виконавчим органом, проте саме сенат здійснював був найбільш впливовим органом державної влади в Республіці. Авторитет сенату традиційно був беззаперечним та абсолютним та базувався на аристократичних принципах. До складу сенату входили близько 300 сенаторів, які відзначалися візуально: носили тогу з пурпуровою облямівкою та золотий перстень з

⁸⁰ Kathryn Lomas. The rise of Rome. History of the ancient world. Harvard University Press. 2018. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Rise_of_Rome.html?id=nrJyDwAAQBAJ&redir_esc=y (дата звернення: 06.09.2025)

печаткою, мали спеціальні місця під час публічних заходів, тощо. Для них встановлювалися і певні формальні обмеження: сенатори не мали права залишати Італію без дозволу, володіти кораблями та брати участь в державних контрактах, тощо.

Цей орган виконував низку функцій. Сенат контролював фінанси і надавав рекомендації магістратам, контролював і розподіляв прибутки з провінцій, таким чином контролюючи усі державні прибутки. Сенат приймав постанови (*senatus consulta*), які не мали статусу закону, але визначали подальший напрямок політики Риму. Вже в III-I ст. до н. е. Сенат з виконавчого органу перетворюється на керівний, перебираючи основні функції влади, зокрема і законодавчі: рекомендував законопроекти коміціям, керував фінансами та державним майном, зовнішньою політикою, провінціями та справами культу⁸¹. Фактично, в часи пізньої Республіки, сенат став інституцією, що утримувала стабільності між різними політичними групами аристократії, які хотіли зберегти свою владу перед зростаючим авторитетом окремих особистостей з величезними амбіціями, результатом цього стала фактична агонія республіки внаслідок громадянських воєн I ст. до н. е.

Магістратури були виконавчою гілкою влади. Вони були виборними, мали обмежений термін дії та колегіальними і підконтрольними народу. Найвищими магістратами були консули, які командували арміями. Їхні повноваження обмежувалися колегіальністю, тобто консулів обиралося двоє і вони діяли спільно, а також тим, що вибори проводились кожен рік, щоб консули не встигли звикнути до свого становища. З магістратів варто, також, виділити преторів, які відповідали за судочинство; курульних едилів, які відповідали за порядок в місті та постачання хліба; квесторів, які відповідали за фінанси; цензорів, на яких було покладено обов'язки здійснення перепису

⁸¹ Polybius. The Histories. Book VI. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Polybius/6*.html (дата звернення 07. 09. 2025)

громадян, визначення їхнього матеріального становища, складання списку сенаторів. Окремо виділена екстраординарна посада диктатора, який обирався на термін 6 місяців. Очевидно, диктатора призначали в особливо критичних ситуаціях.

Римські громадяни мали право надавати магістратські надзвичайні повноваження (*potestas*) будь-якому магістрату⁸². Найвпливовішим серед них був імперій (*imperium*), який наділявся консулам та преторам. У вузькому сенсі *imperium* просто надавав магістрату повноваження командувати військовими силами. У широкому сенсі, *imperium* надавав магістрату повноваження видавати накази (військові, дипломатичні, цивільні чи інші). *Imperium* магістрата був найвищими, коли магістрат перебував за межами Риму, а згодом Італії. Однак, доки магістрат перебував у самому Римі, він мав повністю відмовитися від свого *imperium*, щоб не загрожувати свободі (*libertas*). Магістратів з *imperium* супроводжували ліктори з сокирами і фасціями, що символізували монополію держави на насилля. Тільки магістрат з *imperium* міг носити тогу з облямівкою або бути удостоєним тріумфу⁸³. Усі магістрати мали право примусу (*coercitio*), яке використовувалося ними для підтримки громадського порядку. Магістрат мав багато засобів забезпечення цього права. Прикладами є побиття, ув'язнення, штрафи, клятви, вигнання, а іноді навіть руйнування будинку людини⁸⁴. У Римі всі громадяни мали абсолютний захист від примусу. Цей захист називався *provocatio*, що дозволяло будь-якому громадянину оскаржувати покарання. Однак, за межами міста Риму право примусу магістратів було абсолютним. Після закінчення терміну повноважень магістрат повинен був чекати десять років, перш ніж знову обіймати цю посаду. Оскільки це створювало проблеми для деяких магістратів, особливо для

⁸² Andrew Lintott. Constitution of the Roman republic. Oxford University Press. 1999. URL: https://archive.org/details/constitutionofro0000lint_o8s9/ (дата звернення: 08.09.2025)

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.

консулів та преторів, цим магістратам іноді продовжували (prorogare) їхній імперіум, що дозволяло їм зберігати повноваження. В результаті громадяни отримували консульський та преторський імперіум, фактично не обіймаючи жодної з цих посад. Часто вони використовували ці повноваження, щоб діяти як губернатори провінцій, адже експансія Риму потребувала дедалі більшого числа магістратів⁸⁵.

Посади народних трибунів передбачала право накладати вето на рішення сенату та магістратів захищаючи інтереси плебсу. Народний трибун був недоторканою особою, адже його влада, як вважалося, походила від самого народу⁸⁶. Посада трибуна була важливим фактором демократизації політичного процесу в Римі. Хоча трибун міг накласти вето на будь-яку дію магістратів, сенату чи зборів, він мав бути фізично присутнім для цього. Повноваження трибунів обмежувалися кордонами міста Риму. Трибун, який подорожував за межі Риму, не міг там скористатися своєю владою. З цієї причини діяльність трибунів зазвичай обмежувалася самим містом та радіусом однієї милі за його межами.

Загалом політичні інститути римської громади поєднали в собі: владу народу (збори плебеїв та народні трибуни), владу аристократії (сенат та центуріатні коміції), яка мала доступ до виконавчої влади у форматі сенату та магістратур. Вони забезпечували інтеграцію громадян у політичне життя та мали запобіжні заходи проти узурпації влади. Цей крихкий баланс був основою величчя ранньої Римської республіки, але пізніше стане причиною її краху та перетворення на імперію. В добу пізньої Республіки натовп легко піддавався впливам демагогів, а ключові рішення тоді приймалися не сенатом, а впливовими воєначальниками, які мали владу в провінціях та армію, віддану

⁸⁵ Andrew Lintott. Constitution of the Roman republic. Oxford University Press. 1999. URL: https://archive.org/details/constitutionofro0000lint_o8s9/ (дата звернення: 08.09.2025)

⁸⁶ Livy. History of Rome. English Translation by. Rev. Canon Roberts. New York, 1912. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0026%3Abook%3D2%3Achapter%3D33> (дата звернення: 09.09.2025)

його особі, і не хотіли ділитись владою. Дедалі дужче суспільно-політичне життя залежало від харизматичних лідерів, які ставили особисті цілі вище величі Риму, що вже прямо вказувало на те, що Республіка знаходиться в глибокій внутрішній кризі. Проте політична система була ідеально побудована навколо *civitas*, саме активне громадянське суспільство та боротьба всередині нього створили цю унікальну політичну систему.

Римське суспільство мало ідеологічну основу, що складалася з громадянських чеснот (*virtutes civiles*). Вони окреслювали ідеал громадянина, а також визначали норми його поведінки в публічному і особистому житті. Ці чесноти забезпечували стабільність *civitas* і робили її не просто політичним чи правовим конструктом, а чимось більшим, можливо навіть сенсом життя для деяких громадян.

Однією з найважливіших чеснот була *virtus*, що означає мужність, доблесть і службу своїй державі та народу. Ця чеснота походить з війська, адже Рим був надзвичайно мілітаризованим, кожен громадянин мав служити у війську. Проте поняття *virtus*, мало ширше значення, воно включало в себе ще й моральну стійкість, здатність брати на себе відповідальність. Прикладом ідеального втілення *virtus* за античними авторами, був Луцій Квінкцій Цінціннат, який відійшов від державних справ і повернувся на свою ферму і тяжко працював там. Проте, коли римські війська намагалися перемогти еквів, Цінцінната викликали знову виконати свій обов'язок громадянина. Здобувши перемогу за шістнадцять днів, Цінціннат відмовився від влади та почестей і повернувся до фізичної праці на своїй фермі⁸⁷.

⁸⁷ Michael Hillyard. Cincinnatus and the Citizen-Servant Ideal: The Roman Legend's Life, Times, and Legacy. Xlibris Corporation. 2001. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA432447.pdf> (дата звернення: 10.09.2025)

Ще однією важливою чеснотою була *pietas*, або благочестя, яке виявлялось у вірності богам, сім'ї та батьківщині⁸⁸. Римський світогляд був заснований на уявленні про те, що порушення своїх обов'язків перед родиною чи богами було не просто гріхом, а загрозою усій громаді, адже вшановування предків було возвеличено до абсолюту. Прикладом є Еней в «Енеїді» Вергілія, який залишаючи палаючу Трою, виніс на плечах старого батька, попутно ведучи за собою сина, протягом всієї подорожі він не зраджує своїх богів, таким чином виконує свій обов'язок перед майбутньою римською державою⁸⁹. Благочестя мало велике значення також і у сфері міжнародних відносин. Авторитет полководця значною мірою залежав від його готовності відмовитися від особистої вигоди та повністю присвятити себе справі, утримуючись від будь-яких підступних дій на свою користь. Важливість авторитету призвела до того, що репутація окремих полководців та самої Римської держави відігравала головну роль у переговорах. Відданість (*fides*) полководців мала бути непохитною, демонстрованою через постійні дії та стабільність. Повага до чинних договорів означала дотримання обіцянок та клятв. Шанси на вирішення конфлікту були мінімальними, якщо обман був виявлений під час перемовин, адже це було ганьбою для римлянина. Ці чесноти мали надзвичайно важливе значення і для *civitas*, адже відносини всередині неї повинні були бути чесними, а вірність громадян беззаперечною, проте ці чесноти далеко не завжди дотримувались⁹⁰.

⁸⁸ Frank Bernstein. *Complex Rituals: Games and Processions in Republican Rome. Companion of Roman Religion*. Blackwell. 2007. URL: https://www.academia.edu/41793975/A_Companion_to_Roman_Religion (дата звернення: 10.09.2025)

⁸⁹ Kenneth McLeish. *Dido, Aeneas, and the Concept of Pietas*. Cambridge University Press. 1972. URL: <https://www.quia.com/files/quia/users/kalekagathe/McLeish-Dido-Aeneas-and-Concept-of-Pietas> (дата звернення: 12.09.2025)

⁹⁰ Ton Derks. *Gods, Temples, and Ritual Practices*. Amsterdam University Press, 1998. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Gods_Temples_and_Ritual_Practices.html?id=FSLbNeIH1GQC&redir_esc=y (дата звернення: 12.09.2025)

Не менш важливою чеснотою був *officium*, що означало обов'язок. Цицерон наголошував, що справді вільний громадянин виконає свій обов'язок перед державою та громадою. Бо справжній римлянин повинен був голосувати на виборах, відслужити у війську, сплачувати податки та брати участь у релігійних обрядах. Невиконання обов'язку було аморальним і загрожувало *civitas*, а отже суворо засуджувалось.

Особливе місце в римському світогляді займала *libertas*, тобто свобода. Для римлянина свобода була благом для всієї громади, певною гарантією незалежності і рівності перед законом. Римляни вважали, що свобода можлива лише коли влада обмежена законом та підзвітна народу. Проте для римлянина свобода, також означала готовність служити державі.

Також варто згадати про *fides* (вірність), *iustitia* (справедливість), *gravitas* (гідність), *disciplina* (дисципліна).

Беручи до уваги охарактеризовані чесноти римського громадянина, ми можемо зрозуміти їхнє уявлення про ідеального громадянина, який маючи права, водночас розумів свій обов'язок перед державою, родиною, богами. Саме відсутність цих якостей та їхня деградація розглядалась істориками періоду пізньої республіки, наприклад Саллюстієм, як причина занепаду республіки. Таким чином, чесноти стали етичним фундаментом римської *civitas* та водночас певним регулятором відносин всередині громади. Можемо розглядати громадянські цінності Риму як прототип цінностей сучасного громадянського суспільства. З іншого боку, аналіз цього морального підґрунтя римської громади дає змогу зрозуміти одну із передумов кризи *civitas* та перетворення республіки на імперію.

2.4 Трансформації римської громади.

З II ст. до н. е. римська громадянська община почала стикатись з дедалі серйознішими внутрішніми проблемами, в наслідок чого піддавалася сумніву

традиційна організація та цінності Риму. Цей період чудово ілюструє як збалансована та випробувана часом система починає руйнуватись через соціально-економічні зміни, амбіції державних діячів та поступову зміну основ громадянського суспільства.

Ключовою проблемою цього періоду було загострення соціальної нерівності і напруга викликана в суспільстві через це. Після Пунічних війн та завоювань прилеглих до Апеннінського півострова земель відбувається значне збагачення нобілітету. Отримуючи значні ділянки захоплених земель, нобілі створювали великі латифундії та вілли, засновані на праці рабів. Дрібні землевласники не могли конкурувати з ними, почалося їхнє розорення. Ці дрібні землевласники і були основою римської громади, а головне – основою її війська. Розорені землевласники переселялись до Риму, різко збільшуючи чисельність населення та розриваючи традиційний зв'язок римського громадянства з власністю громадянина, а це вже загроза економічному фундаменту *civitas*. Першу спробу змінити ситуацію здійснили брати Гракхи, провівши аграрні реформи, в основу яких було покладено створення земельного фонду для дрібних землевласників з одночасним обмеженням для великих латифундистів. Проте, через опір аристократичного сенату реформи так і не були втілені в життя повністю. Події 133-121 рр. до н. е. показали глибоку кризу римської громадянської общини, яка не могла дійти згоди, а внутрішньополітична боротьба дедалі чіткіше набувала вигляду відкритого військового конфлікту, а не публічних дебатів.

Реформи Гая Марія початку I ст. до н. е. мали наслідком створення професійної армії. Тепер безземельні селяни могли служити, очевидним й те, що вони будуть особисто відданими воєначальнику, який про них піклується і дає змогу заробити, а не державі. Полководець уособлював батька, що турбується про родину-військо, а отже мав беззаперечний авторитет. Це перетворило армію на інструмент політичної боротьби та гарантію впливу

окремих діячів. Наслідком стали громадянські війни між Марієм та Суллою, а згодом – між Помпеєм і Цезарем. Сама основа республіканської моделі армії була підірвана, адже солдати служили не на благо *civitas*, а своєму воєначальнику.

Водночас стає помітною деградація громадянських чеснот римлянина. Саллюстій у праці «Змова Катіліни» детально описує моральний занепад правлячих верхівок, які ставлять особисту вигоду вище державних інтересів⁹¹. Переважали особисті амбіції, жага до збагачення та політичні інтриги. Сенат втратив авторитет, адже він більше не був платформою, де аристократія узгоджує свої інтереси, натомість, став ареною змов та репресій проти тих, хто програв. Прикладом є поведінка сенату, контрольованого Помпеєм, який звісно робив все, щоб завадити Цезарю, який натомість мав вірні йому легіони, загартовані в боях Гальської кампанії. Остаточним доказом морального занепаду стало вбивство Цезаря саме на засіданні Сенату.

Кульмінації кризи стали громадянські війни I ст. до н. е., які завершилися встановленням влади Октавіана. Проте інститути римської громадянської общини формально продовжували існувати: сенат скликався, магістратури обирались, а закони формально ухвалювались коміціями. Проте, тепер системою керував принцепс, який мав консульські, трибунські та цензорські повноваження, без його згоди не могло бути прийнято жодного рішення та скликано жодну інстанцію. Тобто, римська громадянська община втрачає самостійність і стає лише одним з інструментів легітимізації влади імператора⁹².

Але не варто думати, що римська *civitas* зникла з падінням Республіки. Римське громадянство і далі поширювалось на все нових підданих імперії, а едикт Каракалли 212 р. взагалі зрівняв у правах всіх вільних людей в імперії.

⁹¹ Саллюстій. Змова Катіліни. Апріорі, 2020. 140 с.

⁹² Шульга С. Ранній принципат: легітимація влади принцепса. *Актуальні питання в сучасній науці*. №10 (40). 2025. С. 903-913

Оскільки, *imperium* принцепса переважав над зборами, то *civitas*, яка визначалась активною політичною участю громадянина, почала асоціюватись з особою, безпека, якої забезпечувалась *ius civile* (законом про власність та договори). Цей перехід дозволив успішно масштабувати імперську модель громадянства на величезну імперію, але тепер громадянство стало радше юридичним статусом, а не цілою соціально-моральною системою, якою воно було раніше. Через це поступово і втрачається те, що робило римську громаду сильною та дало їй змогу створити величну середземноморську імперію.

Таким чином, римська громадянська община стала унікальним явищем світової історії. Її фундаментом було уявлення про те, що громадянство це не лише юридичний статус, а форма активної участі особи в житті держави, яка вміло поєднувала права та обов'язки. Кожен римлянин бачив свою свободу у виконанні обов'язку перед державою. Римська концепція громадянства, де свобода була не вседозволеністю, а можливістю і обов'язком брати участь в житті громади та держави, стала історичним прототипом сучасного активного громадянського суспільства. Фундаментом римської общини був патріотизм, який існував в постійному зв'язку з війною. Саме поняття громадянина і воїна були тотожними. Римський патріотизм ґартувався в постійних війнах, адже готовність пожертвувати власним життям заради блага громади була найвищою цінністю. Проте громада не витримала випробування часом, соціально-економічними чинниками та особистими амбіціями лідерів. Криза дрібного землеволодіння та ріст великих латифундій та вілл; задоволення матеріальних потреб шляхом експансії; зростання соціальної нерівності; перетворення армії на інструмент політичної боротьби; криза полісних політичних структур та моральний занепад верхівки призвели до руйнування самої суті римської общини. Політичні права римського громадянина були прямим наслідком його військової служби, саме тому перехід від народного ополчення до професійної армії став початком кінця республіканської спільноти.

Римську громадянську общину справді можна вважати прототипом сучасного громадянського суспільства. Вона показала, що сталий соціально-економічний розвиток, збереження рівноваги між політичними силами та моральне підґрунтя є необхідними для збереження та розвитку громадянської спільноти. Як і сучасні демократії, Рим базувався на суспільному договорі, за умовами якого держава гарантувала захист та справедливий суд, а громадянин платить податки, бере участь в прийнятті рішень та готовий служити у війську. Занепад римської республіки доводить небезпеку зникнення середнього класу, адже саме це і стало однією з причин падіння Республіки в ході якого, популізму набув величезних масштабів. а диктаторські тенденції посилювались.

Історія римської громадянської общини доводить, що сталий розвиток держави неможливий без морального підґрунтя та активних і свідомих громадян. Римська республіка довела, що патріотизм діє лише тоді, коли він спирається на справедливість та рівність. Втрата цих орієнтирів перетворює навіть наймогутнішу державу на агонізуюче державне утворення. Таким чином, вивчення досвіду римської *civitas* є нагальною потребою для розуміння механізмів виживання та розвитку сучасних держав в умовах глобальних викликів та війни.

РОЗДІЛ 3. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ТЕМИ «РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА ЯК «СПІЛЬНА СПРАВА»» В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

3.1 Тема «Римська республіка як «спільна справа»» в програмах та підручниках з історії та громадянської освіти

Події римської історії представлені в шкільних навчальних програмах та підручниках для 6 класу. Навчальний матеріал з історії для 6 класу корелюється із навчальними програмами та матеріалом підручників із світової літератури та мистецтва. А отже формування громадянських компетентностей може здійснюватися комплексно на основі інтеграції тем з історії, світової літератури та мистецтва, а також доповнюватися спецкурсами та курсами факультативів для старшої/профільної школи.

Питання відображення феномену римської *civitas* у шкільних навчальних програмах і підручниках історії, літератури, мистецтва, правознавства та громадянської освіти є важливою складовою формування громадянських компетентностей, оскільки саме ці дисципліни допомагають молоді ознайомитись з морально-правовими основами сучасної європейської цивілізації. Аналіз навчальних матеріалів доводить, що епоха Риму займає значну частину у шкільних курсах з історії Античності, проте якість та детальність репрезентації напряму залежить від автора освітньої концепції, часу створення та освітніх стандартів Міністерства освіти і науки України.

Сучасні підходи до вивчення навчального матеріалу в школах, закріплені в концепції «Нової української школи», затверджують істотну зміну через відхід від простого процесу накопичення знань до більшої уваги на формування ключових компетентностей, особливе місце серед яких займають громадянські. У цьому контексті, історія та пов'язані з нею міждисциплінарними зв'язками дисципліни, перетворюються на важливий інструмент розвитку критичного мислення та культурного збагачення. Історія Стародавнього Риму є унікальною для вивчення як зразок історичних прототипів таких сучасних понять, як «громадянство», «закон», «гілки влади», «державна», «права та обов'язки громадянина» тощо.

Державний стандарт базової середньої освіти визначає необхідні умови для формування громадянських компетентностей. Аналіз документа дозволяє означити розгляд історичних подій через призму еволюції прав людини та ролі громадянського суспільства⁹³.

Українська шкільна освіта будується на кількох ключових принципах, закладених у державних стандартах та навчальних програмах. Старі навчальні програми тяжіють до вивчення фактологічною складовою тем з історії Риму: історії завоювань, підкорення Італії, Пунічні війни, війни на Сході тощо. Внутрішній устрій часто розглядається суто статично, через сухий перелік посад та інституцій. Безумовно, це сприяє розширенню знань фактажу в учнів, але не дозволяє їм зрозуміти логіку подій та вчинків людей, еволюції політичної системи або чому римські громадяни були готові вмирати за свою державу.

У новій навчальній програмі 2022 року акценти зміщено на соціальну історію та повсякдення римських громадян⁹⁴. Також програма заохочує інтеграцію тем історії та з громадянської освіти. Такий фундаментальний зсув є надзвичайно важливим. Це дозволяє розглядати римську громадянську общину як суспільний договір між державою та громадянами. Боротьба плебеїв та патриціїв тепер не розглядається як щось деструктивне, а як тривалий у часі діалог між діаметрально різними верствами суспільства, який сприяв становленню кодифікованого права та нових державних посад (народні трибуни)⁹⁵.

⁹³ Державний стандарт базової середньої освіти. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti> (дата звернення: 19. 09. 2025)

⁹⁴ Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (Історія України, всесвітня історія 6-11 клас). Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 19. 09. 2025)

⁹⁵ Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (Історія України, всесвітня історія 6-11 клас). Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf>

Проблемним аспектом програм є використання сучасного термінологічного матеріалу без адаптації до тематики історії Античності. Наприклад термін «держава» вживається в сучасному розумінні, тобто як відокремлений від громадян апарат, але для римлян держава ототожнювалась з *civitas* та громадянами. Відсутність чіткого розмежування понять в їх історичному розвитку і змінах загрожує ускладненням розуміння сутності суспільно-політичного процесу Риму.

Для порівняння, у Сполучених Штатах Америки історія Римської республіки розглядається не як простий історичний екскурс, а як фундаментально основа громадянської освіти, де в процесі вивчення, будується пряма паралель між Римом та Сполученими Штатами Америки. Навчальні матеріали та освітні програми⁹⁶ побудовані таким чином, щоб учні розуміли, що батьки-засновники США свідомо адаптували римські інституції при розбудові новоствореної держави⁹⁷. Велику увагу приділяють поняттям громадянських чеснот (*civic virtue*), яка в навчальних програмах трактується як відданість громадян спільному благу своєї общини та країни, навіть жертвність.

Французькі програми та методи кардинально відрізняються, адже там головною метою є формування критичного мислення, саме тому, офіційна програма має назву «Рим: від міфу та історії», тобто в ході навчання легендарні розповіді про Ромула, Рема чи Енея протиставляються даним археологічних розкопок та інших джерел⁹⁸. Цей підхід дозволяє учням 6 класу (Cycle 3) відрізняти факти від міфів. До прикладу, французькі школярі аналізують як

objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf (дата звернення: 19. 09. 2025)

⁹⁶ Civics and Government Standarts. Florida Department of Education. URL: <https://www.fldoe.org/core/fileparse.php/18736/urlt/CivicsGovernment.pdf> (дата звернення: 20. 09. 2025)

⁹⁷ Understanding Civic Republicanism. URL: <https://teachinghistory.org/teaching-materials/ask-a-master-teacher/25360> (дата звернення: 20. 09. 2025)

⁹⁸ Rome du mythe à l'histoire. URL: <https://www.kartable.fr/ressources/histoire/cours/rome-du-mythe-a-lhistoire-3/60246> (дата звернення: 18.08.2025)

Цезар та Октавіан прослідковували своє походження від богів для зміцнення своєї влади. Також важливо зауважити, що французька програма зосереджує увагу на еволюції римського громадянства, адже римська модель експансії фактично є історичною моделлю для сучасної французької політики інтеграції мігрантів⁹⁹. В школах вчать толерантності на прикладі переходу Риму від язичництва до християнства. Крім того, існує окрема дисципліна «Мови та культури Античності», де поєднується вивчення латини з історією.

Польська навчальна програма акцентує увагу на структурно-функціональному аналізі. Значна увага приділяється знанню політичних механізмів, наприклад, роль Сенату подається як органу, що зберігав стабільність держави. Таким чином громадянська компетентність, в контексті польських навчальних програм розглядається як політична грамотність, тобто основа увага приділяється розумінню функціонування римської держави, виборам та взаємодії різних гілок влади¹⁰⁰.

Британська навчальна програма розглядає історію Риму в ширшому контексті, а саме в контексті впливу Риму на Британію. Уроки сфокусовані на цивілізаційному впливі римлян на Британські острови (від доріг до законів). Важливе місце займає в програмі повстання Боудікки, що дозволяє обговорювати теми імперіалізму, опору та свободи. Громадянство вивчається окремо від історії, у процесі вивчення цієї дисципліни основна увага приділяється розвитку британського парламентаризму, без прямих посилань на інституції Римської республіки¹⁰¹.

⁹⁹ Histoire-geographie Thème 3 L'empire romain dans le monde antique URL: <https://eduscol.education.fr/document/16756/download> (дата звернення: 22. 09. 2025)

¹⁰⁰ Wymagania edukacyjne (nowa podstawa programowa od 2024). URL: https://cloud-a.edupage.org/cloud/wymagania_edukacyjne_historia_klasa_5_2024-2025.pdf?z%3ASoMYC2ES5H%2BqUCKIo6YAHCElua8ialeZ3eE0WQOW%2B6Moob%2BcLNCLMyk7bxFrd3FB (дата звернення: 22. 09. 2025)

¹⁰¹ National Curriculum in England. Department for Education. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7c66d740f0b626628abcd/SECONDARY_national_curriculum_-_History.pdf (дата звернення: 23. 09. 2025)

Таким чином, аналізуючи різні навчальні програми, ми бачимо надзвичайно різні підходи в різних країнах, які базуються на різному історико-культурному підґрунті, що формувалося в кожній окремій країні. Наші висновки ми сформулювали і представили у вигляді таблиці.

Таблиця 3.1

Ключові підходи та методи у вивченні тем з історії Риму

Країна	Ключовий концепт	Основний метод навчання	Фігура-архетип
Україна	Державотворення та права громадян	Аналіз конфліктів, індивідуальна проєктна діяльність	Народні трибуни, брати Гракхи
США	Республіканізм та громадянські чесноти	Рольові ігри-імітації, дебати	Цинциннат, Цезар
Франція	Інтеграція іноземців та закон	Критичний аналіз джерел, деконструкція міфів через історичні факти	Еней, громадянин
Польща	Функціонування різних гілок влади	Вивчення термінології та політичних інституцій	Консул, сенатор
Велика Британія	Імперія та її влада на завойованих територіях	Дослідження локальної історії	Боудікка

Підручники залишаються основним засобом навчання для учнів та вчителів. Аналіз підручників з історії для 6 класу дозволив виявити різні підходи та стратегії до репрезентації *civitas*.

Підручник О. Бандровського, В. Власова, О. Данилевської¹⁰² вирізняється увагою до сюжетної історії, наприклад. тема Римської Республіки розкривається через персоналії (Сцевола, Цинциннат). Таке розкриття теми допомагає емоційній залученості учнів, але існують ризики міфологізації історії, якщо не пояснювати учням детальний історико-політичний контекст. Для формування громадянської компетентності чудово підходить образ Цинцинната, яскраво розкритий в підручнику. Важливо акцентувати увагу на тому, що вчинки Цинцинната були зумовлені не його особистими рисами характеру, а, насамперед, повагою до закону та традицій Республіки.

Основний текст підручника за формою викладу є монологічним, повністю відповідає програмі та дає змогу учням отримати знання, які передбачає навчальна програма. Текст легко читається, поділений на невеликі, але досить змістовні абзаци, які в свою чергу об'єднані в підпункти, з яких складається параграф. В текстові фрагменти виділені кольором чи курсивом (важливі дати, події та особи). Додатковий текст присутній і виконує функцію привертання уваги та закріплення знань, здобутих через основний текст. Додатковий текст містить різноманітні художні, науково-популярні, документальні та хрестоматійні матеріали, що представлені під рубриками «Обговорюємо», «Досліджуємо» тощо. Варто відмітити, що додатковий текст не виділений надто яскравими кольорами та не знижує концентрацію при читанні основного тексту, на мою думку, це є однією з переваг підручника. Пояснювальний текст розміщено у стислій формі, необхідній для кращого і найповнішого розуміння

¹⁰² О. Бандровський, В. Власов, О. Данилевська. Підручник для 6 класу. Історія України. Всесвітня історія. Генеза. 2023. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2609-istoriia-6-klas-bandrovskiy-2023.html> (дата звернення: 23. 09. 2025)

та засвоєння понять, причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей (формулювання, визначення та пояснення понять і термінів, різнобічні роз'яснення, висновки тощо). Пояснювальний текст також не відволікає учнів від вивчення основного тексту. В підручнику представлений досить широкий методичний апарат, який включає практичні завдання, запитання, пам'ятки, дискусійні питання, інструкції, алгоритми виконання дій, таблиці, схеми, довідки. Варто зазначити, що весь цей матеріал взаємопов'язаний з текстовим компонентом підручника.

Підручник О. Пометун, Т. Ремех¹⁰³ примітний орієнтацією на розвиток критичного мислення, адже навчальний матеріал спонукає учня до самостійних висновків. Опис державного ладу Римської республіки акцентує увагу на взаємодії різних політичних інституцій. Особлива увага приділяється посаді народного трибуна. Автори підручника детально розкривають зміст поняття «вето» як засобу захисту плебеїв від аристократії, що сприяє формуванню громадянських компетентностей.

Основний текст підручника за формою викладу є монологічним, повністю відповідає програмі та дає змогу учням отримати знання, які вимагає навчальна програма. Текст легко читається, поділений на невеликі, але досить змістовні абзаци, які в свою чергу об'єднані в підпункти, з яких складається параграф. В тексті присутні виділення курсивом важливих дат, подій та особистостей. Додатковий текст присутній і чудово виконує функцію привертання уваги та закріплення знань здобутих через основний текст. Додатковий текст в рубриці «Досліди» містить різноманітні дидактичні матеріали. Додатковий текст підкріплений ілюстраціями та схемами, що сприяє засвоєнню матеріалу учнями. Пояснювальний текст присутній у формі понять і термінів, роз'яснень до картосхем чи ілюстрацій. Пояснювальний текст не відволікає учнів від

¹⁰³ О. Пометун, Т. Ремех. Досліджуємо історію та Суспільство 6 клас. Видавничий дім Освіта. 2023. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2608-istoriia-6-klas-pometun-2023.html> (дата звернення: 24. 09. 2025)

вивчення основного тексту. В підручнику представлений досить широкий методичний апарат, який включає практичні завдання, запитання, пам'ятки, дискусійні питання, таблиці, схеми, довідки, які підкріплені інструкціями, алгоритмом виконання дій тощо.

Підручник І. Щупака, О. Бурлаки, Н. Власової, І. Піскарьової¹⁰⁴ приділяє уваги повсякденному життю римлян та їхній культурі. Автори розкривають релігійну складову римської громади, детально аналізуючи роль жерців, ритуалів та календарів. Таке розкриття *civitas* допомагає розумінню, що виконання громадянських обов'язків для римлянина було священним. Окремо відзначаємо, що автори наголосили на ролі та впливові римських жінок на виховання громадян, розглянули приклад матері братів Гракхів – Корнелії.

Основний текст підручника за формою викладу, так само як і попередні підручники, монологічний та повністю відповідає програмі. Текст легко читається, поділений на невеликі змістовні абзаци, які в свою чергу об'єднані в підпункти, з них складається параграф. Додатковий текст виконує функцію привернення уваги до основного тексту та закріплення знань здобутих знань. Додатковий текст в даному підручнику найбільший за обсягом в порівнянні з іншими аналізованими підручниками, та представлений рубриками «Пізнавально й цікаво», «Варто запам'ятати», «Історичне порівняння». Звертає увагу й те, що додатковий текст підкріплений ілюстраціями та схемами, що підвищує рівень засвоєння матеріалу учнями. Поняття, терміни, пояснення до картосхем чи ілюстрацій допомагають у засвоєнні учнями матеріалу. Проте, додатковий текст в цьому підручнику, хоча і найдетальніший серед усіх інших підручників, але може відволікати увагу від основного.

¹⁰⁴ І. Щупак, О. Бурлака, Н. Власова, І. Піскарьова. Підручник для 6 класу. Історія України. Всесвітня історія. 2023. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2610-istoriia-6-klas-shchupak-2023.html> (дата звернення: 24. 09. 2025)

В означеному підручнику представлений досить широкий методичний апарат, який включає практичні завдання, запитання, пам'ятки, дискусійні питання, інструкції, алгоритми виконання дій, таблиці, схеми, довідки.

Таким чином, аналізуючи висвітлення римської *civitas* та її складових в шкільних підручниках, ми визначили які зміни відбулись у поданні матеріалу в ході реформи НУШ, а також дослідили вплив подачі навчального матеріалу на формування громадянських компетентностей. Наші висновки ми сформулювали і представили у вигляді таблиці.

Таблиця 3.2

Репрезентація римської *civitas* та її складових в шкільних підручниках

Елемент <i>Civitas</i>	Репрезентація в підручниках (Традиційний підхід)	Репрезентація в підручниках (Компетентнісний підхід НУШ)	Вплив на формування громадянських компетентностей
Народні збори (Коміції)	Місце для голосування.	Простір політичної боротьби, де громадянами ухвалювались закони. Зосередження уваги на особистій відповідальності кожного за свій голос.	Формує розуміння важливості виборчого права та особистої участі в прийнятті рішень.

Сенат	Рада старійшин, що керувала Римом.	Орган, що володів політичним досвідом та авторитетом, але формально не мав законодавчої влади.	Вчить розрізняти джерела влади: законну (народ) та авторитетну (еліта).
Боротьба патрицій і плебеїв	Конфлікт багатих і бідних.	Еволюція правової системи через соціально-політичні компроміси. Створення інститутів захисту прав (народні трибуни).	Демонструє, що соціальні зміни можливі через правові механізми.
Закони XII таблиць	Перші римські писані закони.	Гарантія рівності перед законом, обмеження свавілля суддів, захист приватної власності.	Формує правову свідомість, повагу до процедури та документу.

В підсумку, ми можемо зробити висновки, що підручники нового покоління, кардинально відрізняються за змістом та акцентами на певних темах, які є важливими саме для формування громадянських компетентностей в учнів. Кожен підручник акцентує різні аспекти римської громадянської общини, поняття громадянства та пропонує різні методи та технології роботи з навчальним матеріалом. Разом з тим, попри позитивні зміни, підручникам нерідко бракує теоретичних пояснень, наприклад різниці між власністю на землю та військовим обов'язком громадянина Республіки, що ускладнює розуміння учням як права громадянина прямо пов'язані з його обов'язками.

Розуміння явища *civitas*, як фундаменту римського світу, складно сформувати в межах лише одного шкільного курсу історії, тому необхідним, на нашу думку, є також розглянути роль у цьому процесі курсів мистецтва, зарубіжної літератури та громадянської освіти.

Навчальні програми з зарубіжної літератури включають в себе вивчення античних міфів, серед них – міфи про Енея та Ромула і Рема¹⁰⁵. Еней, за міфами, є втіленням чеснот справжнього римського громадянина, тому його приклад створює нагоду для дискусії вчителя з учнями про необхідність ставити спільне благо вище за особисте в певних випадках. Розповіді про заснування міста Риму (Ромул і Рем, викрадення сабіянок тощо) розглядаються в межах курсу як казки, проте вчитель має нагоду зосередити увагу учнів на політичному підтексті цих історій. Історикам зрозуміло, що ці історії є політичними міфами, які детально пояснюють єдність общини, важливість законів та шкоду міжусобиць, проте як міфологічний приклад можуть бути використанні в шкільному навчанні. Також, в міфах можна віднайти відомості про те, як Рим був притулком для біженців зі всієї Італії, що дозволяє пояснити учням поняття толерантності та інклюзивності, які є складовими формування громадянських компетентностей.

В курсі «Мистецтво»¹⁰⁶ в процесі вивчення культури стародавнього світу, застосовуючи принцип інтеграції, можливим є пояснення учням, що римська архітектура (наприклад, Форум, Пантеон, Колізей, терми) – це матеріальне втілення *civitas*. Вивчення римської архітектури дозволяє зрозуміти, яким було

¹⁰⁵ Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (Зарубіжна література 5-9 клас). Міністерство освіти і науки України. 2022. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.zarubizhna.literatura-6-9.pdf> (дата звернення: 25. 09. 2025)

¹⁰⁶ Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (Мистецтво 5-9 клас). Міністерство освіти і науки України. 2017. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/9-mistecztvo-5-9.docx> (дата звернення: 25. 09. 2025)

життя римлянина, які публічні місця він відвідував і де відбувались політичні події общини, як громадяни могли оприлюднювати свою позицію.

Ознайомлення з римською скульптурою допоможе розкрити світогляд римлян, принципи їхніх підходів до вибору об'єкту зображення та його зовнішнього вигляду. До прикладу, скульптури римлян, переважно полководців або держаних діячів, завжди зображались реально, зі шрамами та ознаками віку, одягнутими в тогу, як ознаку громадянина, що дозволяє пояснити учням, як формувалася повага громадян до людей та їхнього досвіду служби батьківщині і які нині засади візуалізації громадянських чеснот в Україні.

На відміну від американських чи французьких програм, де тематика Риму є фундаментом для формування історичної ідентичності, або для розуміння конституціоналізму, то в українському курсі вона присутня дуже фрагментарно. Згадки про Римську республіку здебільшого обмежуються поясненням походження термінів «республіка» (res publica), «громадянин» та «демократія». Наприклад, у підручнику Т. Бакки, Л.Марголіної, Т.Мелешенко¹⁰⁷ містяться згадки про римський календар та Юлія Цезаря, але повністю відсутній глибокий аналіз римських державних інституцій як «спільної справи». У підручнику П. Вербицької¹⁰⁸ антична демократія визначається як «суспільне самоврядування рівноправних громадян через їхню безпосередню участь». Таке визначення може створювати в учнів хибне уявлення про тотожність афінської прямої демократії та римської республіканської системи, яка була переважно представницькою та олігархічною. Це ускладнює пояснення роль правлячої верхівки та системи противаг в державній політичній системі. Українська програма громадянської

¹⁰⁷ Т. Бакка, Л. Марголіна, Т. Мелешенко. Громадянська освіта. Опіон. 2018 URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1186-gromadyanska-osvita-10-klas-bakka.html> (дата звернення: 26.09.2025)

¹⁰⁸ В. Вербицька. Громадянська освіта. Літера ЛТД. 2018 URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1366-gromadyan-osvita-verbicka-10-klas.html> (дата звернення: 26.09.2025)

освіти побудована навколо концепції прав людини та демократії. Римська концепція обов'язків громадян та їхньої готовності на жертви заради спільного блага майже не представлені. Розділи підручників з громадянської освіти, що розглядають питання демократичного суспільства, значною мірою фокусуються на виборах та місцевому самоврядуванні зовсім не заглиблюються в історичні витоки громадянського суспільства, наприклад римського, що можливо використати як приклад або демонстрацію питання.

Для порівняння, у американських підручниках, таких як «Історія жива! Античний світ»¹⁰⁹ розповідь про Цінцінната подається з кінематографічною деталізацією. Описується момент, коли посланці Сенату знаходять його за плугом на невеликій фермі. Акцент робиться на контрасті між важкою роботою фермера та величезною владою диктатора, яку йому пропонують. У підручниках наводяться схеми, які розкривають, як одна гілка влади може блокувати іншу. Римський приклад права вето народних трибунів розглядається як прообраз права вето президента США. Американські підручники використовують інтерактивний підхід до вивчення соціальної ієрархії Стародавнього Риму, наприклад, замість пасивного читання, учням пропонується зіграти в симуляцію засідання сенату чи коміцій.

Підручники Франції чітко структурують матеріал навколо співставлення міфів та реальності¹¹⁰. У рамках курсу громадянської освіти французькі підручники пропонують детальний аналіз поняття «громадянин» (citoyen) у Римі з метою демонстрації еволюції поняття громадянства та порівняння обмеженої римської моделі громадянина з сучасною французькою універсальною громадянською моделлю. Французькі підручники надають доступ до ресурсів, де учні можуть взаємодіяти з картою Риму, щоб побачити

¹⁰⁹ B. Bower. History Alive! The Ancient World. TCI. 2011. URL: https://archive.org/details/historyaliveanci0000bert_v4a2 (дата звернення: 26. 09. 2025)

¹¹⁰ La citoyenneté dans le monde antique. Formation Raep. URL: https://hist-geographie.dis.ac-guyane.fr/IMG/pdf/mise_au_point_scientifique_citoyennete_.pdf (дата звернення: 27.09 2025)

3D-реконструкцію Форуму або Колізею. Також для французької школи характерним є постійна робота з контурними картами.

Серія британських підручників «Знаємо Історію»¹¹¹, автором якої є Роберт Піл, є однією з найбільш глибоких підходів до викладання історії Риму в сучасній британській школі. Ця серія базується на ідеї про те, що учні повинні спочатку засвоїти факти, а потім переходити до складного аналізу джерел. Кожен розділ підручника супроводжується таблицею з ключовими датами, особами та термінами. Формою подачі матеріалу є розповідь насичена захопливими деталями, тому підручник можливо читати вголос на уроці. Серія підручників Аарона Вілкса¹¹² є надзвичайно популярною в британських школах через свій оригінальний стиль, який насичений гумористичним та доступним викладом матеріалу. Також ці підручники насичені карикатурами, інфографікою та коміксами. Проект «Шкільний Історичний Проект»¹¹³ фокусується на розвитку історичних навичок через тематичні дослідження, а не хронологічний виклад фактів. Історія в цих підручниках подається через призму т.зв. Великих історій. Таким чином, аналіз британських підручників говорить про те, що тема Римської республіки розкрита детально, але її вивчення є варіативним. Методичні прийоми характеризуються різноманіттям: від подієвої історії з деталізованими хронологічними таблицями до використання інфографіки та коміксів.

У висновку зазначимо, що в підручниках, програмах з історії спостерігається поступовий відхід від формального фактологічного здобуття знань до формування компетентностей та набуття навичок на основі аналізу

¹¹¹ R. Pill. Ancient History. Collins. URL: <https://www.scribd.com/document/746019495/313544-Unit-j198-02-Rome-and-Its-Neighbours-Sample-Assessment-Material> (дата звернення: 28.09.2025)

¹¹² A. Wilkes. Understanding History. Oxford University Press. URL: <https://www.scribd.com/doc/181689975/Understanding-History-1> (дата звернення: 28.09.2025)

¹¹³ I. Dawson. M. Wilson. SHP History Year 7. Hodder Education. URL: <https://media.hachettelearning.com/media/medialibraries/hodder/samples/history/11-14/shp-ks3-history/shp-history-year-7-pupil-s-book-sample-pages-9780340907337.pdf> (дата звернення: 29.09.2025)

подій, явищ та фактів. Метою навчання є не просте запам'ятовування сотень фактів, дат та імен, а використання знань як інструменту набуття навичок, які учні зможуть застосовувати в своєму житті. Державні стандарти та пріоритети НУШ спрямовані на формування ключових компетентностей в учнів, серед яких особливо виділяється громадянська та соціальна компетентність.

Отож, курс історії в середній школі, на нашу думку, має бути спрямований не лише на вивчення фактичного матеріалу, але й набуття та розвиток навичок аналізу політичних інститутів, джерел та формування громадянської позиції учнів.

Проте, ми бачимо серйозну проблему невідповідності між цілями навчальних програм та наявним матеріалом про римську *civitas*, особливо в порівнянні з іноземними програмами та підручниками. *Civitas* була підвалиною римської цивілізації і, можливо, є одним із найкращих історичних прикладів еволюції громадянських прав – від аристократичного статусу до універсального та дуже запутаного імперського громадянства. З іншого боку, курс громадянської освіти в 10 класі, хоча і передбачає вивчення Античності, але дуже коротко. Пропонується одразу перейти до доби Просвітництва та сучасних декларацій прав людини. Стародавній світ розглядається лише як певна архаїчна картина, а не як джерело фундаментальних правових і політичних засад сьогодення.

Отже, шкільні програми та підручники розроблені за цими програмах дають лише поверхнєве пізнання теми римської *civitas*, через факти і терміни, а не через практичні завдання та дискусії. Підручники мають чудові ілюстративні та картографічні матеріали, але, водночас, бракує методичних рекомендацій для роботи з ними та джерелами. Тому, на нашу думку, потрібно посилити методичне наповнення підручників та програм, особливо звернути увагу на педагогічний досвід іноземних країн, зокрема в частині методичній (вправи,

задачі та практики; візуальний матеріал), що дасть змогу учням не просто знати, що таке *civitas*, а розуміти її як прообраз громадянського суспільства.

3.2 Методика формування громадянських компетентностей школярів у процесі вивчення римської *civitas*

У сучасній освітній системі України методи та засоби вивчення римської громадянської общини набувають важливого значення, оскільки саме вони забезпечують формування громадянських компетентностей учнів на прикладі Римської республіки. Проведений аналіз програм Міністерства освіти і науки України доводить, що акценти у викладанні історії античного Риму змістилися від традиційного наративного викладу історичних подій у формі монологу до підходу орієнтованого на формування громадянських компетентностей, який передбачає широке застосування інтерактивних методів, дослідницької діяльності, міждисциплінарних зв'язків і творчих форм самовираження учнів.

Учні 6 класу перебувають у перехідному періоді когнітивного розвитку. Це означає, що абстрактні поняття, такі як «республіка», «демократія», «олігархія» без візуальної та емоційної «прив'язки» залишаються для школярів надзвичайно складними. Ефективна методика викладання для цієї вікової групи повинна базуватись на трьох принципах: порівняння, візуалізація, емоційність, практика. Використання схем, хронологічних ліній та 3D-реконструкцій вимальовують політичний устрій як механізм, який можна побачити та розібрати на складові. Фактологічний матеріал про Пунічні війни, наприклад, запам'ятовується набагато важче, ніж драматична історія клятви Ганнібала або трагедія загибелі Карфагена. Персоніфікація історії через біографії дозволяє додати необхідної емоційності, героїчні постаті викликають захоплення та запам'ятовуються. Тому, роблячи акцент саме на позитивних прикладах римської історії, можемо проводити паралелі із сьогоденням, тим самим

наполягаючи на таких рисах героїв як патріотизм, вірність обов'язку, військові доблесті тощо.

Симуляції засідань Сенату, рольові ігри та квести є найбільш продуктивними методами для розуміння історії Риму та, водночас, задовольняють потребу в руховій та ігровій інтерактивності, що є важливим принципом навчання молодших школярів.

В умовах НУШ вчитель має забезпечити доступність матеріалу для всіх учнів, зокрема дітей з особливими освітніми потребами. Історія Римської республіки може бути повністю адаптована до потреб таких дітей. Наприклад, для учнів з порушеннями сприйняття тексту можливо замінити текстові описи державного устрою на кольорові блок-схеми та піктограми. Також, можливо подавати аудіо-матеріал на основі адаптованих міфів та оповідей. Для учнів з розладами дефіциту уваги треба розділяти уроки на короткі блоки зі зміною форм роботи над матеріалом. Також, можливе використання тактильних моделей: ліплення римських монет, створення макетів легіонерів тощо.

На основі власного педагогічного досвіду, проходження переддипломної педагогічної практики та вивчення технологій навчання пропонуємо власні розробки уроків та занять з формування ключових компетентностей школярів, зокрема громадянських компетентностей.

Ключовим принципом пропонованої нами оновленої методики є повне занурення учня в історичний контекст, що дозволяє учневі відчувати себе учасником історичного процесу, а не його пасивним спостерігачем. Цього ефекту можливо досягти через використання рольових ігор, симуляцій та реконструкцій.

Наприклад, рольова гра – симуляція «Засідання Римського Сенату», яка має на меті формування в учнів розуміння причин та наслідків соціальних протистоянь, механізмів прийняття законів, складності досягнення компромісу тощо. Ця методика безпосередньо формує громадянську компетентність, адже

навчає учнів аналізувати інтереси різних сторін конфлікту та розуміти наслідки будь-яких політичних рішень. Беручи участь у такій рольовій грі відбувається процес формування відповідального ставлення до прав та обов'язків громадянина, набувається досвід активної участі у суспільно-політичних процесах тощо.

Учні практикують вміння відстоювати та аргументувати свою позицію, вести дебати, дотримуватися принципів толерантності, поваги до думки кожного, набувають навичок публічних виступів та пошуку компромісів. Саме ці навички, визначені Радою Європи¹¹⁴ як ключові для демократичної держави.

Робота з першоджерелами також має надзвичайну цінність в формуванні громадянських компетентностей, адже практики з текстовими та матеріальними джерелами формують навички аналізу інформації та критичного мислення. До прикладу, учням пропонуються уривки з адаптованих законів XII таблиць. Безпосередньо через текст вони вивчають римські закони про боргове рабство, владу батька, як старшого в сім'ї, приватну власність. Подальше порівняння з сучасними законами дозволяє їм побачити історичну еволюцію правових норм та концепцій, досягнути історичні основи формування сучасної правової системи. Робота з джерелом «Законами XII таблиць» має широкі можливості у перспективі: розгляді законів як основного джерела для формування правової системи Республіки, що розглядається у межах теми «Римська Республіка як «спільна справа»».

Використання настільних ігор чи їхніх цифрових адаптацій, у перебігу яких учні керують, наприклад, постачанням зерна до Риму, фінансуванням армії чи наглядом за громадським порядком, дозволяє учням зрозуміти економічні та логістичні обмеження римської держави.

Метод реконструкції матеріальної спадщини, коли учні працюють з копіями або зображеннями римських монет, кераміки та зброї дозволяє

¹¹⁴ RFCDC and history teaching. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/history-education/rfcdc-and-history-teaching> (дата звернення: 01. 10. 2025).

зрозуміти, як працювала пропаганда та як візуальні образи використовувалися для легітимізації влади.

Окрім об'єктів матеріальної спадщини, важливою складовою реконструкції є відтворення соціальної ієрархії Риму. Соціальна структура Республіки представлена різними прошарками, що є ключовим питанням теми «Римська Республіка як «спільна справа»». Наприклад, створення схеми/ментальної карти римського соціуму, що дозволяє візуалізувати соціальну ієрархію Риму та обговорити взаємозв'язки між різними соціальними групами¹¹⁵. Також важливо в межах розгляду теми окремі фрагменти розповіді або самостійної роботи присвятити ролі жінок в соціумі та використати метод реконструкції: відтворити їхні біографії за античними джерелами, зосередивши увагу на нерівноправному їх становищі. Такий підхід дозволив би учням обговорювати взаємовідносини в сім'ях римських громадян та дискутувати про базові права людини. Розгляд становища жінки може означити розуміння школярами та їхнє сприйняття принципів рівності та недискримінації, толерантності, соціальної справедливості, що є складовими громадянської компетентності школярів.

Робота з творами політичних мислителів республіканської доби дозволяє учням зрозуміти римські моральні цінності, а також покаже застосування риторичних прийомів у політичній боротьбі, що означає рівність у політичному просторі, зокрема на прикладі листів та промов Полібія, Цицерона, які можна запропонувати учнім на уроках громадянської освіти при вивченні теми «Що таке суспільство?», «Що означає мати громадянство?» (6 клас) та теми «Суспільство», «Права, свободи та законні інтереси людини як ціннісний вимір громадянського суспільства і правової держави» для 8 класу.

¹¹⁵ Lesson Plans of Ancient Roman Civilization: The Roman Republic. URL: <https://www.historicalconquest.com/single-post/lesson-plans-of-ancient-roman-civilization-the-roman-republic> (дата звернення: 01. 10. 2025)

Аналіз описаної Полібієм римської конституції є необхідним для пояснення політичної структури Римської республіки. Це надзвичайно спрощує розуміння механізмів розподілу влади у сучасних країнах. Ключовою для учнів 6 класу в даному випадку є тема «Римська Республіка як «спільна справа»», у процесі вивчення якої учні знайомляться із республіканським державним устроєм, політичними інституціями та їх функціонуванням. Для аналізу джерела може бути запропонований адаптований невеликий уривок з «Загальної історії» Полібія. Для унаочнення теми, що є важливим для школярів молодшого віку, можливим є варіант представлення схеми «Державний устрій Римської республіки» після ознайомлення з текстом підручника. Схему можливо виготовити з пропущеними назвами римських магістратур, що надасть роботі на уроці ігрового характеру.

На уроках громадянської освіти в 7 класі за темою «Державні органи влади та їх функції» можливим є використання наочності (схеми, ментальної карти, порівняльної таблиці), яку вчитель може запропонувати до виготовлення самими учнями. В основі завдання може лежати принцип порівняння сучасного державного устрою України та Римської республіки за т.зв. паралелями: «законодавчий орган-виконавчий орган-посади». Використання порівняльного принципу створить уявлення у школярів про тяглість історії та спільного європейського простору.

Для розробки нової методики вивчення теми «спільної справи», т.т. римської громадянської общини, варто розглянути досвід іноземних держав та порівняти її з вже наявними українськими розробками.

Методика американської системи освіти базується на аналізі та порівняннях. На уроках від учнів вимагають створення порівняльних таблиць, де паралелізуються римські консули та президент США, римський сенат та Сенат США, право «вето» народних трибунів та право «вето» президента.

Важливим, на нашу думку, є вивчення історії в інтеграції з іншими навчальними дисциплінами, до прикладу, з літературою¹¹⁶.

Британська освітня система фокусується на Римській Британії. Значна увага приділяється етнічному різноманіттю Римської держави, що використовується у вихованні толерантності в сучасному британському суспільстві. Методика спирається на об'єктно-орієнтоване навчання, яке засноване на великій кількості локальних римських пам'яток, збережених на території Британських островів. Педагоги часто використовують методи історичної реконструкції¹¹⁷.

Французька програма акцентує увагу на романізації провінцій в контексті поширення правових норм. Методика вивчення римської історії спирається на міждисциплінарні зв'язки, що поєднують вивчення історії з латинською мовою та французькою літературою, підкреслюючи культурні та мовні витоки французької ідентичності¹¹⁸.

Таким чином аналіз методики та засобів вивчення римської *civitas* в межах теми «Римська республіка як «спільна справа»» та близьких до неї тем з історії та громадянської освіти показує, що підходи до викладання історичного матеріалу з історії Римській республіці вельми залежить від національних особливостей. США використовують Рим для навчання конституціоналізму та республіканізму, Британія – мультикультуралізму та толерантності, Франція – легітимності та культурної інтеграції, а настанови Ради Європи спрямовані на формування демократичних цінностей. Україна, яка знаходиться на піку історичних подій сьогодення, має унікальну можливість об'єднати ці підходи та

¹¹⁶ Rome and America – Comparing to the Ancient Roman Empire. URL: <https://probe.org/rome-and-america/> (дата звернення: 02. 10. 2025)

¹¹⁷ Teaching Romans. URL: <https://www.english-heritage.org.uk/learn/teaching-resources/teaching-history/teaching-the-romans/> (дата звернення: 02. 10. 2025)

¹¹⁸ Programme d'enseignement de complément de langues et cultures de l'Antiquité. URL: <https://www.education.gouv.fr/bo/16/Hebdo11/MENE1603855A.htm> (дата звернення: 02. 10. 2025)

адаптувати їх для навчання учнів громадянським компетенціям, що є абсолютно необхідним в сучасних умовах війни.

Для правильної та швидкої адаптації іноземного досвіду потрібно перейти від лінійного викладу матеріалу до формування навиків учнів роботи із першоджерелами. Також необхідним є використання симуляцій (наприклад, засідань Сенату та народних зборів) для набуття учнями практичних навичок комунікації, отримання досвіду відстоювання своєї позиції, набуття політичної грамотності тощо. Ще одним важливим нововведенням має стати порівняльний аналіз політичних інституцій Римської Республіки з сучасними українськими. Потрібно обговорювати політичні терміни Античності одночасно порівнюючи їх з сучасними, що робить ці терміни інструментом для розуміння будови власної держави. Абсолютно логічним буде зміщення фокусу з римоцентричного погляду на ширшу локальну історію (взаємодія скіфів, сарматів, мешканців грецьких міст Північного Причорномор'я з римлянами), що є актуальним для української історичної освіти та відповідає рекомендаціям Ради Європи.

На нашу думку, впровадження цих рекомендацій дозволить значно посилити громадянську складову шкільної освіти, зробивши її більш глибокою, актуальною та ефективною у формуванні свідомих та активних громадян України.

Методичних розробок щодо теми «Римська республіка як «спільна справа»» існує обмаль, особливо для школи. Тому нами було прийняте рішення про розробку експериментальних уроків для різних вікових категорій з використанням новітніх методів навчання з метою максимального залучення учнів в освітній процес. Всі наведені нижче зразки були успішно апробовані на в процесі власної педагогічної практики, під час переддипломної педагогічної практики.

Варіант заняття 1.

Урок для 6 класу, тема «Римська республіка: війни, сенат, громадяни»

Мета: ознайомити учнів із ключовими інститутами римської республіки (народні збори — *comitia*, сенат, магістрати); сформуванню уявлення про поняття *civitas* як спільноти громадян; розвивати навички роботи з короткими історичними джерелами та вміння співпрацювати в групі.

Очікувані результати : назвати і коротко охарактеризувати сенат, центуріатні коміції, консулів; пояснити, що таке *civitas* (просте та доступне визначення для учнів молодших класів); брати участь у рольовій грі — моделюванні народних зборів; надати приклад права і обов'язку римського громадянина.

Матеріали: короткий роздатковий текст (українською) — 1 стор. з трьома уривками: (1) короткий опис центуріатних зборів; (2) цитата про клієнтські відносини (з підручника); (3) коротке визначення *civitas* (підручник).

Картка ролей: «консул», «сенатор», «трибуна плебсу», «громадянин — землероб (*centuria*)», «клієнт».

Картосхема античного Риму, маркери, дошка.

Структура уроку:

Вступ (5 хв). Мотивація: коротке запитання в клас — «Кого ви назвете громадянином сьогодні?» — і паралель із римським громадянством. Оголошення мети уроку.

Актуалізація знань (5 хв). Швидкий «мозковий штурм»: учні називають інститути влади, які знають (запис вчителя). Коротке пояснення вчителя (3–4 хв) — пояснення ролі сенату і народних зборів.

Робота з джерелами (8 хв). Роздати короткі уривки. У парах учні читають і підкреслюють головну думку. Запитання для пар: «Хто приймає рішення?», «Яке право мають звичайні громадяни?»

Рольова гра – моделювання центуріатних зборів (20 хв). Формування груп (5 груп по ролях, кожна отримує картку). Завдання: розіграти голосування щодо «закону» – наприклад, «виділити землю для дрібних господарів» (або інше просте історичне питання).

Правила: центурії (замість реальних центурій використовуйте 5 груп з різною «вагою» голосу — на картках прописано: 3 голоси, 2 голоси, 2, 1, 1) – це демонстрація майнового цензу. Після короткої дискусії – голосування. Для сильніших учнів – дати картку «народний трибун » з додатковим правом вето; для учнів в яких виникають труднощі – видати спрощену картку-інструкцію, більш спрямовані підказки.

Коротке обговорення: хто виграв чи програв і чому; як вплинув на результат майновий ценз?

Підбиття підсумків (5–7 хв). Вчитель узагальнює, що таке *civitas*, як політичні інститути впливали на життя громадян; пов’язує права та обов’язки громадянина (військова служба, голосування).

Домашнє завдання (до 3 хв). підготувати коротку відповідь на питання: Чи подобається вам система римського громадянства і чи хотіли б ви бути громадянином Риму античності.

Приклади карток-ролей для учнів:

КАРТКА КОНСУЛ

Ти – консул. Ти обіймаєш найвищу посаду Римської республіки. Твоя задача – висувати пропозицію (наприклад, виділити землю дрібним землевласникам) і домогтися її прийняття. Ти говориш впевнено і звертаєшся як до сенаторів, так і до «центурій». Можеш переконувати інших, але не маєш права забирати чи міняти голоси.

Мета гри: забезпечити підтримку двох найвпливовіших «центурій».

Підказка: пообіцяй захист тим, хто проголосував за твою пропозицію.

КАРТКА СЕНАТОР

Ти – сенатор. Ти маєш допомагати консулу та контролювати бюджет. Ти цінуєш порядок, традиції і боїшся швидких реформ, які можуть нашкодити стабільності. Ти можеш впливати на народ через свій авторитет.

Мета гри: з'ясувати, чи пропозиція загрожує ресурсам сенату; запропонувати пом'якшення або альтернативу.

КАРТКА НАРОДНИЙ ТРИБУН

Ти – народний трибун, захисник прав звичайних людей. Твій обов'язок – захищати плебеїв і, якщо треба, накладати вето на рішення, що шкодить простим громадянам. Говори від імені звичайних людей.

Мета гри: домогтися, щоб пропозиція містила гарантії для найбільш вразливих; погрожує вето, якщо їх не почують.

КАРТКА ГРОМАДЯНИН

Ти – дрібний землевласник. Ти боїшся втратити землю, яка дозволяє тобі жити і, більше за все, ти прагнеш справедливості. Ти маєш один голос – але твій голос автоматично посилюється, якщо багато центурій поділяють твою думку.

Мета гри: висловити реальні потреби (наприклад, земля для молодих сімей), домогтися реальних гарантій твого спокійного і багатого життя.

КАРТКА КЛІЄНТ

Ти – клієнт одного з патронів. Ти отримуєш допомогу від патрона і за це повинен підтримувати його позицію. Твоя поведінка – лояльна до патрона.

Мета гри: продемонструвати, як патронат впливає на політику; голосуй так, як вимагає твій патрон.

Правила голосування (симуляція майнового цензу): Поділіть клас на 5 «центурій». Дайте кожній «центурії» вагу: 3, 2, 2, 1, 1 (символізує майновий ценз: багатші важать більше). Підрахунок голосів демонструє що, голос багатих мав більшу силу.

Після дебатів кожна центурія узгоджує внутрішнє рішення і подає один підсумковий голос із відповідною вагою.

Таким чином, даний урок поєднує в собі гру, роботу з джерелами та опанування нового матеріалу. Було вдало об'єднано наочні, словесні та практичні методи для створення комбінованого уроку з елементами суперництва. При проведенні було помічено, що саме імітація засідання сенату чи коміцій дає змогу учням зрозуміти приблизний механізм їхньої дії в цікавому форматі, адже робота виключно з джерелами не дає необхідного результату з учнями 6 класів.

Варіант заняття 2.

Урок для 10 класу (інтегрований урок історії та громадянської освіти)

Мета: здійснити глибинний аналіз поняття *civitas*, показати взаємозв'язок політичних інститутів, майнового цензу і громадянських чеснот; розвинути навички критичної роботи з першоджерелами та академічного письма (коротке есе/аргументована відповідь).

Очікувані результати (учень зможе): пояснити юридичні та моральні складники *civitas* на прикладі текстів Цицерона і Лівія; порівняти римську модель громадянства з сучасним розумінням громадянського суспільства; підготувати коротке, але аргументоване есе про витоки сучасного громадянського суспільства.

Матеріали і першоджерела (рекомендації): Уривок із праць Цицерона (*De re publica* або *De officiis*) – про обов'язок громадянина. Уривок з праці Тита Лівія про Цинцінната.

Структура уроку:

Вступ (10 хв). Короткий вступ вчителя: питання «Що для вас означає поняття громадянство?». Дискусію потрібно спрямувати, щоб виникло дві точки зору: юридична (права/обов'язки) і моральна (чесноти та обов'язок).

Робота з джерелами – етап 1 (25 хв). Поділ класу на 2 групи; кожній групі подається один уривок з джерела (Цицерон або Лівій).

Завдання для груп полягають у ознайомленні з текстом, його аналізі та визначенні основної ідеї автора: які права, обов'язки та чесноти автор виокремлює; які приклади або аргументи наводить.

Обмін груповими результатами (15 хв). Короткі презентації груп; загальна дискусія. Вчитель допомагає у підтриманні дискусії та доводить її до логічного завершення.

Аналітичне завдання – етап 2 (25 хв). Індивідуальна робота: письмове завдання на тему «Чи можна назвати *civitas* прообразом сучасного громадянського суспільства?..» Відповідь аргументуйте, використовуючи принаймні два джерела (одне з джерел уроку + підручник чи стаття з інтернету).

Рефлексія і підсумок (10 хв). Кожен учень виокремлює одну ідею, що здивувала його, або ж яку він почерпнув для використання в житті.

Висновок вчителя про права, обов'язки, чесноти та *civitas* як явище.

Роздатковий матеріал:

Адаптований уривок з праці «Про державу; Про закони; Про природу богів» Марка Туллія Цицерона (для 10 класу):

*«Кожній людині властиво шукати вигоду; але громадянство вимагає від нас ставити спільне благо понад власну вигоду. Справжній обов'язок полягає не в тому, щоб робити лише те, що зручно, а в тому, щоб чинити те, що корисно для усієї громади і справедливо для людей. Закон встановлює межі прав, але честолобство та чесноти (virtus) – ось те, що утримує державу від розпаду. Коли хтось піднімається над особистою наживою і діє заради спільноти, він творить *res publica*, справу народу».*

Адаптований уривок з праці «Історія від заснування міста» Тита Лівія:

«Коли вороги загрожували Риму, сенат вирішив призначити диктатора. Посланці знайшли Цинцінната за плугом, на власному полі. Він зійшов із борозни, стер піт з чола й вислухав наказ. Надягнувши тогу, він пішов до міста, взяв владу диктатора, швидко зібрав військо, переміг ворога й повернувся до мирного життя. Минуло лише п'ятнадцять днів від призначення до відставки. Цинціннат повернув владу, не тримаючись за неї, і знову взявся до плуга.»

За нашими спостереженнями, інтегрований урок для 10 класів мав великий успіх, учні були зацікавлені у вивченні нового матеріалу і, що важливо, опанували роботу з першоджерелами, що стане важливим підґрунтям для подальшого навчання у вищих навчальних закладах. Про успіх уроку говорить те, що після уроку учні запитували коли ще буде урок такого формату, а згодом на позакласному заході з цими ж учнями було закріплено знання теми.

Варіант завдання 3

Сценарій позакласного заходу на тему «Римської civitas»

Мета: Закріпити знання учнів про соціальну ієрархію, політичні інститути та сутність римської civitas; навчити учнів відстоювати свою позицію, працювати з першоджерелами та працювати в команді; пояснити причини кризи Римської республіки через рольові ігри.

Формат: Рольова гра з дебатами.

Місце проведення: актова зала або кабінет історії, бажано з розстановкою столів для зручного проведення дискусії.

Учасники та їхні ролі:

Консули (2 найактивніші учні), які проводять засідання та формують порядок денний.

Сенатори, які співчують патриціям (6–8 учнів), які відстоюють владу аристократії, виступають проти радикальних реформ.

Трибуни плебсу (2–3 учні), яка відстоюють інтереси простих громадян, вносять пропозиції реформ на користь плебеїв.

Плебеї (довільна група спостерігачів, які можуть аплодувати, освистувати, підтримувати одну зі сторін. Варто зазначити, що ця група населення дуже схильна до таємних домовленостей з однією із сторін).

Історик-модератор (вчитель), який стежить за дотриманням правил і пояснює історичний контекст в процес гри.

Етапи :

1. **Вступ** (10 хв). Коротка презентація про Римську республіку, її інститути та кризи I ст. до н.е. Пояснення правил гри і знайомство зі всіма учасниками та їхніми ролями.

2. **Проблемна ситуація** (10 хв). Модератор оголошує «кризове питання»: «Після війни багато ветеранів очікують на свою земельну ділянку, місто переповнене бідними, рабські повстання посилюються, а варвари все більше підступають до кордонів. Потрібно вирішити, чи роздавати землю плебеям і ветеранам, чи посилювати владу сенату й армії. Кожне рішення буде мати свої наслідки, тому сьогоднішнє засідання сенату визначить подальшу долю Республіки»

3. **Засідання Сенату** (30 хв). Кожна сторона готує короткі виступи; консули відкривають засідання сенату; виступають сенатори, потім трибуни плебсу; кожен учасник може ставити запитання.

4. **Голосування** (5 хв).

Усі «сенатори» голосують шляхом підняття рук за один із варіантів:

- роздача землі (реформа);
- утримання від реформ та будь-яких дій;
- компромісний варіант (наприклад, створення колоній для ветеранів).

5. **Історичний контекст** (15 хв). Вчитель пояснює, що криза Римської республіки супроводжувалась громадянськими війнами, диктатурою Сулли, Цезаря й занепадом *civitas*.

Учні обговорюють які рішення сенату могли б змінити хід історії.

6. **Пізсумок** (10 хв). Короткий аналіз гри, де учні обговорюють чий інтереси зіткнулися та чому компроміс був майже неможливий. Обговорення поняття «громадянський обов'язок» та його значення для сучасного суспільства.

Необхідні матеріали:

Таблички з іменами учасників, які вони можуть вибрати самі («Сенатор Романус», «Трибун Сергій Гракх», тощо);

Короткі картки з описом ролі (інтереси, мета, стиль гри);

(Додатково) Тоги з простирадл – для атмосфери.

Очікувані результати:

Учні глибше зрозуміють механізми прийняття рішень у Римі та складність процедури їх прийняти, щоб вони задовольняли всі групи інтересу; поглиблення розуміння причин кризи Римської республіки та її трансформації в імперію.

Формування навичок активної участі в дискусії та відстоювання своєї думки; формування толерантності; здатність формулювати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи відмінні думки/позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб знання та розуміння державного устрою, принципів і шляхів формування державної політики у всіх сферах суспільного життя; знання механізмів участі в суспільному, суспільно-політичному та державному житті, вміння їх застосовувати; здатність до соціальної комунікації, солідарних дій та вміння співпрацювати, формувати групи задля вирішення проблем спільнот різного рівня.

Учні зможуть провести паралелі з сучасними політичними подіями.

Загалом, проведення таких уроків з рольовими іграми дозволило пояснити учням на прикладі політичні процеси Римської республіки. Більше того інтегрований урок історії та громадянської освіти дозволив зміцнити міждисциплінарні зв'язки, яких так не вистачає в старшій школі, тому

міждисциплінарний підхід повністю виправдовує ресурси виділені на нього, в подальшому рекомендується також інтегрувати в такі уроки економіку, яка є вибіркоким освітнім компонентом, але, на нашу думку, є абсолютно необхідною для розуміння політики та громадянського суспільства. Учні проявляли великий інтерес в таких заняттях, що і є свідченням успіху такої навчальної стратегії.

ВИСНОВКИ

У процесі розгляду означеної теми дослідження, аналізу джерел, наукової та методичної літератури ми дійшли наступних висновків.

По-перше, детальний аналіз історіографії та джерельної бази показав, що питання формування громадянських компетентностей школярів на прикладі тем з римської історії недостатньо вивчено та потребує детального розгляду, зокрема на прикладі теми «Римська республіка як «спільна справа»», яка має високий методичний та змістовий потенціал.

Охарактеризовано поняття «компетентності» і «громадянські компетентності». Поняття компетентнісного підходу до навчання та формування громадянських компетентностей є ключовим у формуванні свідомого громадянина, що є загальною метою освітнього процесу, саме це і може бути реалізовано на основі, зокрема теми «Римська республіка як «спільна справа»» (6 клас), а також інших тем курсів історичної та громадянознавчої галузі.

По-друге. На основі аналізу джерел та наукової літератури охарактеризовані політичні інституції Республіки: коміції, магістратури, сенат. З'ясовано, що одним з фундаментів політичного, правового та соціального життя Стародавнього Риму в часи Республіки було явище *civitas* (громадянство). Засади римського громадянського суспільства стали основами, на яких сформувались підвалини європейських традицій громадянства. Прослідковано еволюцію поняття *civitas*, яке спочатку стосувалось лише громадян полісу, згодом перетворилось в розвинену систему політичних прав і обов'язків, що забезпечувала стабільність зростаючої Римської держави. У підсумку з'ясовано, як через політична боротьба, законодавчі реформи та зростання чисельності громадян, римляни створили унікальну модель

громадянства, засновану на поєднанні прав і обов'язків перед державою, усвідомленні особистої гідності та важливості кожного громадянина.

По-третє. Аналіз соціальних трансформацій, пов'язаних із розширенням впливу та складу *civitas* у добу пізньої Республіки та Імперії, показав, що римське громадянство стало ознакою приналежності до спільного політичного і культурного простору. Саме в цей період *civitas* набуває важливого значення, яке пізніше буде ідеалізоване філософами нового часу та суттєво вплине на формування різноманітних концепцій державності, громадянських прав та участі громадян в політично-суспільному житті європейських держав, що є важливим у процесі формування громадянських компетентностей учнів ЗЗСО. Римська модель громадянства стала типовим прикладом не тільки в Європі, але і цивілізованому світі.

По-четверте. Методичний аспект дослідження був зосереджений на конкретних технологіях, засобах навчання, які формують громадянські компетентності. Визначено, що тема «Римська республіка як «спільна справа»» є основною для вивчення історії громадянського суспільства та формування уявлення школярів про громадянство, права та обов'язки громадян, державний устрій.

Виявлено широкі можливості інтеграції тем з історії Античності у сучасний освітній процес. Аналіз навчальних програм і підручників засвідчив, що вивчення досвіду римського громадянства має значний потенціал для формування громадянських компетентностей учнів, а також дає змогу отримати навички роботи з джерелами. Запропоновані методичні рекомендації та сценарій позакласного заходу, розроблені із застосуванням моделей засідання римського сенату чи громадських зібрань, сприяють не лише глибшому та цікавому засвоєнню навчального матеріалу, а й культивуванню активної громадянської позиції, здатності до дискусії та діалогу, критичного мислення.

Таким чином, в результаті дослідження ми прийшли до загального висновку, що вивчення римської історії відкриває широкі можливості для формування громадянських компетентностей школярів, набуття ними поваги до держави, дотримання прав та виконання обов'язків, спільної колективної діяльності на благо держави. Римський концепт *civitas* поєднав громадянина і державу в єдиному правовому та суспільно-культурному просторі. Його вивчення в сучасній освіті є необхідним для розуміння підвалин європейської демократії, а також для виховання активного громадянина, який усвідомлює цінність права, свободи та обов'язків для спільного блага.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

А. Джерела

1. Бакка Т., Марголіна Л., Мелещенко Т. Громадянська освіта. Опіон, 2018. 240 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1186-gromadyanska-osvita-10-klas-bakka.html> (дата звернення: 15.08.2025)
2. Бандровський О., Власов В., Данилевська О. Підручник для 6 класу. Історія України. Всесвітня історія. Генеза, 2023. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2609-istoriia-6-klas-bandrovskyi-2023.html> (дата звернення: 14.08.2025)
3. Вербицька В. Громадянська освіта. Літера ЛТД, 2018. 224 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1366-gromadyan-osvita-verbicka-10-klas.html> (дата звернення: 15.08.2025)
4. Державний стандарт базової середньої освіти. Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti> (дата звернення: 12.08.2025)
5. Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20/ed20221213#n10> (дата звернення: 12.08.2025)
6. Марк Тулій Цицерон. Про державу; Про закони; Про природу богів. Переклад з латини Володимир Литвинов. Київ. 1998. 392 с.
7. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (Зарубіжна література 5-9 клас). Міністерство освіти і науки України, 2022. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy->

5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.zarubizhna.literatura-6-9.pdf (дата звернення: 13.08.2025)

8. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (Історія України, всесвітня історія 6-11 клас). Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 12.08.2025)

9. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (Мистецтво 5-9 клас). Міністерство освіти і науки України, 2017. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/9-mistecztvo-5-9.docx> (дата звернення: 13.08.2025)

10. Пометун О., Ремех Т. Досліджуємо історію та Суспільство 6 клас. Видавничий дім Освіта, 2023. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2608-istoriia-6-klas-pometun-2023.html> (дата звернення: 14.08.2025)

11. Щупак І., Бурлака О., Власова Н., Піскарьова І. Підручник для 6 класу. Історія України. Всесвітня історія. 2023. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2610-istoriia-6-klas-shchupak-2023.html> (дата звернення: 15.08.2025)

12. Bower B. History Alive! The Ancient World. TCI, 2011. URL: https://archive.org/details/historyaliveanci0000bert_v4a2 (дата звернення: 17.08.2025)

13. Civics and Government Standarts. Florida Department of Education. URL: <https://www.fldoe.org/core/fileparse.php/18736/urlt/CivicsGovernment.pdf> (дата звернення: 17.08.2025)

14. Dawson I., Wilson M. SHP History Year 7. Hodder Education. URL: <https://media.hachettelearning.com/media/medialibraries/hodder/samples/history/11-14/shp-ks3-history/shp-history-year-7-pupil-s-book-sample-pages-9780340907337.pdf> (дата звернення: 16.08.2025)

15. Histoire-geographie Thème 3 L'empire romain dans le monde antique.
URL: <https://eduscol.education.fr/document/16756/download> (дата звернення: 22.09.2025)
16. La citoyenneté dans le monde antique. Formation Raep. URL: https://hist-geographie.dis.ac-guyane.fr/IMG/pdf/mise_au_point_scientifique_citoyennete_.pdf (дата звернення: 27.09.2025)
17. Leges XII tabularum / Edited by G. Bruns et O. Gradenwitz. Tübingen, 1909.
URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html (дата звернення: 11.08.2025)
18. Lesson Plans of Ancient Roman Civilization: The Roman Republic.
URL: <https://www.historicalconquest.com/single-post/lesson-plans-of-ancient-roman-civilization-the-roman-republic> (дата звернення: 01. 10. 2025)
19. Livy. History of Rome. English Translation by Rev. Canon Roberts. New York, 1912.
URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0026%3Abook%3D1%3Achapter%3D1> (дата звернення: 10.08.2025)
20. National Curriculum in England. Department for Education. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a7c66d740f0b626628abcdd/SECONDARY_national_curriculum_-_History.pdf (дата звернення: 16.08.2025)
21. Салюстій. Змова Катіліни. Апріорі, 2020. 140 с.
22. Pill R. Ancient History. Collins. URL: <https://www.scribd.com/document/746019495/313544-Unit-j198-02-Rome-and-Its-Neighbours-Sample-Assessment-Material> (дата звернення: 28.09.2025)
23. Polybius. The Histories. Book VI. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Polybius/6*.html (дата звернення: 10.08.2025)

24. Programme d'enseignement de complément de langues et cultures de l'Antiquité. URL: <https://www.education.gouv.fr/bo/16/Hebdo11/MENE1603855A.htm> (дата звернення: 02. 10. 2025)
25. RFCDC and history teaching. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/history-education/rfcdc-and-history-teaching> (дата звернення: 01. 10. 2025).
26. Rome and America – Comparing to the Ancient Roman Empire. URL: <https://probe.org/rome-and-america/> (дата звернення: 01. 10. 2025)
27. Rome du mythe à l'histoire. URL: <https://www.kartable.fr/ressources/histoire/cours/rome-du-mythe-a-lhistoire-3/60246> (дата звернення: 18.08.2025)
28. Teaching Romans. URL: <https://www.english-heritage.org.uk/learn/teaching-resources/teaching-history/teaching-the-romans/> (дата звернення: 02. 10. 2025)
29. Understanding Civic Republicanism. URL: <https://teachinghistory.org/teaching-materials/ask-a-master-teacher/25360> (дата звернення: 20. 09. 2025)
30. Wilkes A. Understanding History. Oxford University Press. URL: <https://www.scribd.com/doc/181689975/Understanding-History-1> (дата звернення: 16.08.2025)
31. Wymagania edukacyjne (nowa podstawa programowa od 2024). URL: https://cloud-a.edupage.org/cloud/wymagania_edukacyjne_historia_klasa_5_2024-2025.pdf?z%3ASoMYC2ES5H%2BqUCKIo6YAHCE1ua8ialeZ3eE0WQOW%2B6Moob%2BcLNCLMyk7bxFrd3FB (дата звернення: 18.08.2025)

Б. Література

32. Актаєва М. Психологічні чинники формування громадянської відповідальності у юнацькому віці. Київ, 2017. 264 с. URL: URL:

<https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19354/1/%D0%90%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%94%D0%B2%D0%B0.pdf> (дата звернення: 01.08.2025)

33. Берд М. S.P.O.R. Історія Давнього Риму / Пер. з англ. О. Дем'янчук. Київ: Видавництво Букшеф, 2024. 496 с.

34. Овчарук О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2015. № 23. С. 18–20.

35. Пометун О. І. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. К. : ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. URL: <https://files.core.ac.uk/download/pdf/162002217.pdf> (дата звернення: 25.08.2025)

36. Слободян М. І. Компетентнісний підхід до навчання на уроках історії. URL: <https://www.schoollife.org.ua/807-2018/> (дата звернення: 25.08.2025)

37. Козій М. К. Громадянськість – проблема педагогічна, актуальна та соціально цінна : навчально-методичний посібник. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. 276 с.

38. Моммзен Т. Історія Риму. Арії, 2023. 384 с.

39. Мохнюк Р. Теоретичні засади формування громадянської компетентності учнівської молоді. *Управління школою*. 2018. № 8(92). С. 5–7.

40. Шостак Р. Поняття «компетентність» у науковій літературі. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgiclfendmkaj/https://www.aphn-journal.in.ua/archive/28_2020/part_4/42.pdf (дата звернення: 25.08.2025)

41. Шульга С. Ранній принципат: легітимація влади принцепса. *Актуальні питання в сучасній науці*. №10 (40). 2025. С. 903-913.

42. Barton C. The Sorrows of the Ancient Romans: The Gladiator and the Monster. Princeton University Press, 1993. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv15r58r2> (дата звернення: 06.08.2025)

43. Bernstein F. Complex Rituals: Games and Processions in Republican Rome. In: *Companion of Roman Religion*. Blackwell, 2007. URL:

https://www.academia.edu/41793975/A_Companion_to_Roman_Religion (дата звернення: 06.08.2025)

44. Brunt P. Nobilitas and Novitas. *The Journal of Roman Studies*. № 72. 1982. URL: <https://www.jstor.org/stable/299112> (дата звернення: 04.08.2025)

45. Cornell T. The beginnings of Rome : Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC). London: Routledge, 1995. URL: <https://archive.org/details/beginningsofrome0000corn> (дата звернення: 01.08.2025)

46. Derks T. Gods, Temples, and Ritual Practices. Amsterdam University Press, 1998. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Gods_Temples_and_Ritual_Practices.html?id=FSLbNelH1GQC&redir_esc=y (дата звернення: 07.08.2025)

47. Dupont E. The Relationship between Augustine's Anthropological Duality and His Doctrine of the Two Cities. URL: <https://www.mdpi.com/2077-1444/14/6/791> (дата звернення: 09.08.2025)

48. Feyg R. Roman Elections in the Age of Cicero: Society, Government, and Voting. Routledge, 2012. URL: https://archive.org/details/constitutionofro0000lint_o8s9/ (дата звернення: 03.08.2025)

49. Forsythe G. A critical history of early Rome : from prehistory to the first Punic War. Berkley: University of California Press, 2005. URL: <https://archive.org/details/criticalhistoryo0000fors> (дата звернення: 24.08.2025)

50. Goldsworthy A. The Complete Roman Army. Thames and Hudson. London, 2003. URL: https://www.academia.edu/106109183/The_Complete_Roman_Army_By_A_K_Goldsworthy_Thames_and_Hudson_London_2003_Pp_224_illus_245_Price_24_95_ISBN_0_500_05124_0 (дата звернення: 05.08.2025)

51. Hillyard M. Cincinnatus and the Citizen-Servant Ideal: The Roman Legend's Life, Times, and Legacy. Xlibris Corporation, 2001. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/tr/pdf/ADA432447.pdf> (дата звернення: 08.08.2025)

52. Keaveney A. The army in the Roman revolution. London and New York: Routledge, 2007. URL: <https://bmcr.brynmawr.edu/2008/2008.07.52/> (дата звернення: 05.08.2025)

53. Lintott A. Constitution of the Roman republic. Oxford University Press, 1999. URL: https://archive.org/details/constitutionofro0000lint_o8s9/ (дата звернення: 03.08.2025)

54. Lomas K. The rise of Rome. History of the ancient world. Harvard University Press, 2018. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Rise_of_Rome.html?id=nrJyDwAAQBAJ&redir_esc=y (дата звернення: 01.08.2025)

55. McLeish K. Dido, Aeneas, and the Concept of Pietas. Cambridge University Press, 1972. URL: <https://www.quia.com/files/quia/users/kalekagathe/McLeish-Dido-Aeneas-and-Concept-of-Pietas> (дата звернення: 08.08.2025)

56. Mouritsen H. The Freedman in the Roman World. Cambridge University Press, 2011. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Freedman_in_the_Roman_World.html?id=sOWxzU66-7sC&redir_esc=y (дата звернення: 04.08.2025)

57. Murray J. A Dictionary of Greek and Roman Antiquities. London, 1875. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/secondary/SMIGRA*/Civitas.html (дата звернення: 20.08.2025)

58. Schermaier M. The Position of Roman Slaves: Social Realities and Legal Differences. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2023. URL:

<https://library.oapen.org/bitstream/id/fa80d146-f5dc-4567-a6b4-a22859eed882/9783110987195.pdf> (дата звернення: 05.08.2025)